

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

ნანა ბახსოლიანი

დიდი კაკალოკია ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი

დ ი ს ე რ ტ ა ც ი ა

სპეციალობა - 07.00.03 – მსოფლიო ისტორია

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ნანა ხაზარაძე

თბილისი

2005

შესავალი.....	3
თავი I. დიდი კაკადოკიის ისტორიის შემსწავლელი წყაროები.....	7
§1. ტერმინი “კაკადოკია” ძველადმოსავლურ და ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში.....	7
§2. ბიბლია როგორც მესხების უძველესი ისტორიის წყარო.....	14
§3. აღმოსავლეთი კაკადოკია ძვ. წ. IX-VII სს. ასურული წერილობითი წყაროების მონაცემთა შუქზე.....	20
§4. აღმოსავლეთი კაკადოკია ძვ. წ. VIII-VII სს. ურარტული ლურსმული წარწერების მიხედვით.....	34
§5. გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროების ისტორია იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მონაცემთა კონტექსტში.....	42
§6. გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროები არქეოლოგიური გათხრების შუქზე.....	57
თავი II. გვიანხეთური ხანის დიდი კაკადოკიის სამეფო- სამთავროთა პოლიტიკური ისტორიიდან.....	70
თავი III. გვიანხეთური ხანის დიდი კაკადოკიის სამეფო- სამთავროთა პანთეონის ისტორიისათვის.....	79
დასკვნა.....	99
დანართი.....	103
გამოყენებული პირველწყაროები და ლიტერატურა.....	122
შემოკლებათა სია.....	139
სადისერტაციო ნაშრომში გამოყენებული პირველწყაროები და ლიტერატურა.....	140

უქველესი დროიდანვე აღმოსავლეთი მცირე აზია ცივილიზაციის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან აკვანს წარმოადგენდა. იგი და მისი მეზობელი რეგიონები მრავალი ეთნოსის და მათ შორის ქართველური ტომების განსახლების ტერიტორიადაა მიჩნეული.

პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების თვალსაზრისით განსაკუთრებით მცირე აზიის ცენტრალური და აღმოსავლეთი ნაწილი დაწინაურდა, რომელიც ძვ. წ. VI საუკუნიდან მოყოლებული “კაპადოკიად” იწოდებოდა. კაპადოკია კილიკიის ტავროსის ჩრდილოეთით მდინარეების – ეფრატსა და პალისს (დღევ. ყიზილ-ირმაკი) შორის მდებარე რეგიონში მდებარეობდა. იგი კლდიანი რელიეფისა და მცენარეული საფარის ნაკლებობით ხასიათდება. კაპადოკიის მდინარეებია პალისი (დღევ. ყიზილ-ირმაკი), ირისი (დღევ. იეშილ-ირმაკი) და ამ უკანასკნელის უხვწყლიანი შენაკადი ლიკოსი (დღევ. თორთუმი)¹. მაღალი მთებით დასერილი ქვეყანა მკაცრი კონტინენტური კლიმატით გამოირჩევა. კაპადოკია საძოვრებად, სტეპებად და ტყეებადაა დაყოფილი². ქვეყნის ლანდშაფტი ხელს უწყობდა ჯიშინი ცხენების, ცხვრის ფარებისა და გარეული სახედრების მოშენებას. მათა სისტემა ლითონის საბადოებითაა მდიდარი. შუა პალისის (დღევ. ყიზილ-ირმაკის) შუა დინებასთან მრავალი ჩამქრალი ვულკანია დადასტურებული. მათ შორის ყველაზე მაღალი (3840მ.) არგეოსი, დღევ. Erdjiaş-ია. აღმოსავლეთ კაპადოკიაში, მდ. ეფრატთან ტავროსის მთაგრეხილთან არსებული უღელტეხილი ქვეყანას ორ ნაწილად ჰყოფს: აღმოსავლეთ და დასავლეთ კაპადოკიად. მას ბერძნებმა “ანტიტავროსი” ანუ “ათასი ხარის მთა” (დღევ. Bin-bogha-daghlyary) შეარქვეს. მისი ყველაზე მაღალი წერტილი 3000 მეტრზეა აღმართული³. უღელტეხილზე საერთაშორისო მნიშვნელობის სავაჭრო-საქარავნო და სამხედრო გზები უხსოვარი დროიდან

გადიოდა. ამ და სხვა ობიექტურ გარემოებათა გამო მცირე აზია სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ეთნოსების სამშობლო გახდა.

ძვ. წ. III ათასწლეულში კაპადოკიაში სემიტური მოდემის ტომები იჭრებიან. აქ ისინი ასურელთა სავაჭრო კოლონიებს აფუძნებენ. მათი ენა უფრო ძველი იყო, ვიდრე ასურული. სპეციალისტების აზრით, იგი უფრო ძველ ბაბილონურთან ავლენს სიახლოვეს⁴. ე. წ. “კაპადოკიური ლურსმული ფირფიტები”, რომელიც დღევანდელ ქიულ-თეფეშია (ხეთ. ქანესში) აღმოჩენილი, ძვ. წ. II ათასწლეულით თარიღდება. ეს ისტორიული ძეგლები მცირე აზიაში ხეთების შემოსევებზე თანმიმდევრულად მოგვითხრობს. საუკუნეების მანძილზე კაპადოკია ხეთების იმპერიის შუაგულს წარმოადგენდა. ძვ. წ. 1200 წ. “ზღვის ხალხების” შემოსევების შედეგად იგი განადგურდა. მრავალ სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცებამ ხეთურ ცივილიზაციას ხელი ვერ შეუშალა: მან სულ ცოტა კიდევ 600 წელი განაგრძო ფუნქციონირება. არქეოლოგიური მასალა ამას საკვებით ადასტურებს⁵.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს და I ათასწლეულის დასაწყისში მცირე აზიაში ეთნიკურ-პოლიტიკური რუკა მკვეთრად შეიცვალა. ჯერ ასურულ ლურსმულ წარწერებში (ძვ. წ. XII ს.), ხოლო მოგვიანებით კვლავ ასურულ და ურარტულ წერილობით ძეგლებში წერილობითი წყაროებისათვის მანამდე უცნობი ეთნონიმები გამოჩნდა. მათ შორის მუშქების (მუსქების), თაბალების, ქაშქების, აბეშლაელების და ა. შ. აღმნიშვნელი ტერმინები, რომელთა იდენტიფიკაციაც მეცნიერთა რამდენიმე თაობის კვლევის საგანს წარმოადგენს. რაკი ეს ეთნონიმები ქართველთა უძველეს ისტორიას ორგანულად დაუკავშირდა, ბუნებრივია, რომ გვიან-ხეთური ხანის კაპადოკიის ისტორიის შესწავლა ქართველ მკვლევართა დიდ ინტერესს იმსახურებდა და დღესაც იმსახურებს.

მაგრამ საკვლევი პერიოდის კაპადოკია მხოლოდ ამ თვალსაზრისით როდია მნიშვნელოვანი. ამ რეგიონში ქართველთა წინაპრებთან

ერთად სხვა ეთნოსებიც ბინადრობდნენ, კერძოდ, ლუვიელები, რომელთა არსებობაზე ნათლად მეტყველებენ ლუვიურ ენაზე შედგენილი არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები, იეროგლიფურ-ლუვიური წარმომავლობის საკუთარი სახელები და ამ რეგიონში ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში გავრცელებული ლუვიური პანთეონი.

მცირე აზიის უძველეს მოსახლეობასთან (ხეთები, ლუვიელები) ერთად ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსა და I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ქართველურ ტომებსაც უნდა ეცხოვრათ. ქართველური ტომების განსახლების ტერიტორია მჭიდროდ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული აღმოსავლეთ მცირე აზიასთან. მკვლევრები ასურულ ლურსმულ წარწერებში მოხსენიებულ მუშქებს გვიანდელ მოსხებთან, მესხებთან, ხეთური და ასურული ლურსმული ტექსტების ქასქებსა და აბეშლაელებს დასავლურ-ქართველური, მეგრულ-ლაზური ანუ სამხრეთ კოლხური წარმოშობის ტომებთან აკავშირებენ⁷.

ამ პრობლემას არაერთი ფუნდამენტური მონოგრაფია მიეძღვნა, რომელიც ჩემთვის გზამკვლევად იქცა. წინამდებარე ნაშრომი ჩვენს ხელთ არსებული სხვადასხვა ხასიათის წყაროთა მონაცემების კომპლექსური შესწავლის კიდევ ერთი ცდაა.

ნაშრომში თავმოყრილი და გაანალიზებულია ყველა სახის წერილობითი წყარო, კერძოდ, ასურული და ურარტული ლურსმული, იეროგლიფურ-ლუვიური, ძველებრაული, ძველსპარსული, ბერძნული, ლათინური, რომელშიც კაპადოკიის ისტორიასთან დაკავშირებით მეტნაკლებად საყურადღებო ინფორმაციაა დაცული. ისტორიული პირველწყაროს სახით ფართოდაა მოხმობილი კაპადოკიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა, გათვალისწინებულია ენობრივი მონაცემები (ეთნონიმიკა, ტოპონიმიკა, ჰიდრონიმიკა, ორონიმიკა...), სრულადაა წარმოდგენილი საკვლევი პრობლემის ირგვლივ არსებული ქართული და

უცხოენოვანი მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურა. ყურადღების გარეშე არ არის დარჩენილი ლექსიკოლოგიური და კარტოგრაფიული ხასიათის გამოცემებიც.

ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის დიდი კაპადოკიის სამეფო-სამთავროთა ისტორიული გეოგრაფიის, პოლიტიკური ისტორიისა და რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების შესწავლა:

1. ძველადმოსავლური და ანტიკური ხანის ავტორების მიერ ტერმინ “კაპადოკიის” და ამ ტერმინით აღნიშნული რეგიონის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებული თვალსაზრისების ანალიზი.

2. ბიბლიაში მოსექმეშეხის შესახებ დამოწმებული ცნობებისა და ბიბლიის გვიანდელი კომენტატორების მიერ შემონახული ინტერპრეტაციების შესწავლა.

3. საკვლევ პრობლემასთან დაკავშირებით სადღეისოდ არსებული არქეოლოგიური და წერილობითი წყაროების – ასურული, ურარტული, ძველსპარსული ლურსმული წარწერების, იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი ძეგლების, ძველბერძენი და რომაელი ავტორების თხზულებათა მონაცემების კომპლექსური შესწავლა და მათ საფუძველზე გვიანხეთური ხანის კაპადოკიის რეგიონში არსებული ეთნოპოლიტიკური გაერთიანებების ისტორიის შესწავლის ახალი ცდა.

თავი I. დიდი კაპადოკიის ისტორიის შემსწავლელი წყაროები
§1. ტერმინი “კაპადოკია” ძველადმოსავლურ და ანტიკური ხანის
წერილობით წყაროებში

კაპადოკია მცირე აზიის ცენტრალური ნაწილის ერთ-ერთი მსხვილი მხარე იყო. ძვ. წ. II-I ათასწლეულებში მას საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიაში.

ტერმინი “კაპადოკია” პირველად დარიოს I-ის (ძვ. წ. 522-486 წწ.) დროინდელ სპარსულ ლურსმულ წერილობით ძეგლებში გვხვდება. ბუქსიტუნის კლდეზე ამოკვეთილ წარწერაში, რომელიც ძვ. წ. VI საუკუნეს განეკუთვნება, “კაპადოკია” (Katpatuka-ს ფორმით) იხსენიება.¹ იგი აქემენიდების იმპერიის შემადგენლობაში მყოფ 23 ქვეყანას შორის ფიგურირებს: “ამბობს მეფე დარადავაჰუ: აი, ქვეყნები, რომელიც მერგო აპურამაზდას ნებით; რომელთა ზედაც ხელმწიფე ვიყავ: პარსა, უეჯა, ბაბირუ, ასურა, არაბადა, ზღვისპირეთი, მუდრადა, სპარდა, დაუნა, მადა, არმინა, კატპატუკა, პართავა, ზრანკა, ჰარაიავა, უვარაზმი, ბახტრი, სეგუდა, განდარა, საკა, თატაგუ, ჰარაპუვატი, მაკა. სულ ოცდასამი ქვეყანა... ეს ქვეყნები, რომელიც წილად მხვდა აპურამაზდას ნებით, მე მმონებდნენ, ჩემთვის ხარკი მოჰქონდათ.”²

დარიოს I-ის სხვა წარწერები არა მხოლოდ ადასტურებენ ბუქსიტუნის წარწერის ზემომითითებულ ინფორმაციას, არამედ მნიშვნელოვნად ავსებენ კიდევ მას. მაგალითად, ნახში რუსტამის სახელით ცნობილ ადგილას, კლდეში ამოკვეთილ სამოცსტრიქონიან ძველ სპარსულ წარწერაში ჩამოთვლილია 30 გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელი დაპყრობილი ქვეყნებისა და ხალხისა, სადაც “კაპადოკია” დარიოსის მიერ დამორჩილებული ქვეყნების გრძელ სიაში კვლავ დასტურდება: “ამბობს მეფე დარადავაჰუ: აპურამაზდას ნებით დავიპყარ მე ეს ქვეყნები სპარსეთის გარდა, მე მათ ვეუფლე და ვყავ მოხარკედ, ადასრულებდნენ

ბრძანებას ჩემსას და მიჰყვებოდნენ კანონსა ჩემსა: მიღია, უეჭა, კარაი-
ავა, პართნი და ბახტრი, სოდდნი, ხვარაზმი, პარაუვატი, თატაგუ, ზრან-
კა, განდარა, სკვითნი, პაუმავარგა, ჰინდო და სკვითნიც ქუდწვეტიანნი,
მუდრია, ასურ-ბაბილონი, არაბეთი, არმინა, სპარდა და კატპატუკა,
დავანნი ფარის მპყრობელნი, პუნტი, ქუშია, მაჩია, კარკა.”³

დასახელებული წარწერებიდან ისიც ირკვევა, რომ ტერმინ “კაპა-
დოკია”-ს (“კატპატუკა-ს”) ძველი რაიმე შესატყვისი არ მოეპოვება. სპარ-
სული ტექსტის როგორც ელამურ, ასევე აქადურ ვარიანტებში ეს
ტერმინი უცვლელადაა გადატანილი (ელამური Qa-at-ba-du-qa, აქადური
Ka-at-pa-tuk-ka).

მოყვანილ ფრაგმენტებში კაპადოკია არმენიასა და სარდეს შორის
არის დასახელებული, რაც, როგორც ჩანს, სავსებით სწორად ასახავს
კაპადოკიის გეოგრაფიულ ადგილმდებარეობას.⁴ ძველი სპარსული ტექ-
სტების მიხედვით, კაპადოკიას აღმოსავლეთიდან ურარტუ (არმინა), ხო-
ლო დასავლეთიდან – ლიდია (სპარდა) ესაზღვრებოდა.*

ძვ. წ. X-VII საუკუნეებში დიდი კაპადოკია რამდენიმე სამეფო-სამთავ-
როს იტევდა. ასურული წერილობითი ძეგლების მონაცემებით, ძვ. წ. LX-
VII საუკუნეებში დიდი კაპადოკიის ტერიტორიაზე მდებარეობდნენ: მელო-
დის ქვეყანა (ეფფრატთან თოხმა-სუს შეერთების ადგილას, დღევ. მალატი-
ის მიდამოებში)⁵, კამანუ (მელიდსა და თილ-გარიმუს შორის)⁶, თაბალის
ქვეყანა (დღევ. გურუნ-შახრი-პოზანდის დასავლეთით, შუა ჰალისის აღ-
მოსავლეთითა და სამხრეთით)⁷, ხილაქუ (დღევ. ბულდარ-დაღის სექტორ-
ში, დღევ. პოზანდისთან)⁸, თუხანის, თუნას და შინუხთუს** ქვეყნები.

* სარდეს ლიდიის დედაქალაქი - ლიდიის მეფეთა რეზიდენცია იყო სარდეს მოგვიანებით ჯერ სპარსე-
თის იმპერიის სატრაპთა, ხოლო შემდეგ სელევკიდების დინასტიის მესვეურთა რეზიდენციას წარ-
მოადგენდა. “ოქრომრავალი” ლიდია მდ. პერმოსის დაბლობში, მცირე აზიის დასავლეთ ხეობარ-
ში მდებარეობდა ჩრდილოეთიდან მას დიდი ფრიგია ესაზღვრებოდა, ხოლო სამხრეთიდან - კა-
რია.

** შინუხთუ თუნას გვერდით მდებარეობდა. თუნას ეძებენ ტიანდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე
ანტიკური თინას (დღევ. ზეივს) ადგილზე.

ანტიკური ხანის წერილობითი წყაროების მონაცემებით, კაპადოკიას აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა არმენია (დიდი არმენია), სამხრეთიდან კილიკია, დასავლეთიდან მდინარე ჰალისის (დღევ. ყიზილ-ირმაკის) გაყოლებით – დიდი ფრიგია, ჩრდილოეთიდან – ექსინის პონტო.⁹

ლიდიასა და არმენიასთან კაპადოკიის ახლო გეოგრაფიულ მდებარეობაზე ძველი ბერძენი ისტორიკოსი პეროდოტეც (ძვ. წ. 484-425 წწ.) მიუთითებს. იგი გვამცნობს: “ლიდიასა და ფრიგიაზე მოდის 20 სადგური, ფრიგიიდან მდინარე ჰალისისაკენ უხვევს [გზა], [ჰალისთან] არის ბჭეები, რომელთა გავლაც ყველასთვის აუცილებელია იმისათვის, რომ გადავიდნენ მდინარეზე და იქვე არის დიდი საყარაულო. რომ გადახვალ კაპადოკიაში და იქ ივლი კილიკიის საზღვრებამდე, არის 30 ბჭე და გზას გაივლი კილიკიაზე, არის სამი სადგური. კილიკიისა და არმენიის საზღვარი არის სანაოსნო მდინარე, რომლის სახელიც არის ეფურატი”.¹⁰

როგორც ვხედავთ, პეროდოტე დეტალურად აღწერს სამეფო გზას სარდედან სუზამდე და ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის დიდი კაპადოკიის მდებარეობაზე.

სტრაბონის (ძვ. წ. I ს.- ახ. წ. I ს.) მოწმობით, მაკედონელებმა კაპადოკია ორ სატრაპიად გაყოფილი მიიღეს. მაკედონელების მმართველობის ხანაში ყოფილი სპარსული სატრაპიები დამოუკიდებელ სამეფოსამთავროებად იქცა. ერთ-ერთს ამ სამთავროთაგან საკუთრივ “კაპადოკია”, “ტავროსთან მდებარე კაპადოკია”, ანუ “დიდი კაპადოკია” ეწოდა, ხოლო მეორეს – “პონტო” ანუ “პონტოს კაპადოკია”.¹¹

არმენიის აღწერისას, სტრაბონი კაპადოკიასთან დაკავშირებით სხვა ცნობებსაც გვაწვდის. კერძოდ, გეოგრაფოსის თვალსაზრისით, ტიგრანისეული არმენია ესაზღვრებოდა მიდიასა და ალბანიას, იბერიის ოლქებს კოლხიდამდე, კაპადოკიამდე და ექსინის პონტომდე. ამ თვალსაზრისს იგი თავისი თხზულების სხვა ადგილასაც იმეორებს და

აღნიშნავს, რომ საკებმა არმენიის საუკეთესო მიწები დაიპყრეს, შემდეგ კაპადოკიელებამდეც, უფრო ზუსტად, კაპადოკიის მეზობელ ექსინამდე მიადწიეს, რომელსაც სტრაბონის დროს “პონტოს” უწოდებდნენ.¹²

პონტოს მთები დიდი და პონტოს კაპადოკიის ბუნებრივ საზღვარს წარმოადგენდა. სტრაბონის თანახმად, მთების ეს სისტემა იწყებოდა ქამანენას უკიდურეს დასავლეთ სექტორიდან და ლავიანსენეს აღმოსავლეთ კუთხემდე გასდევდა დიდ კაპადოკიას. სამხრეთიდან დიდ კაპადოკიას ტავროსი საზღვრავდა, დასავლეთიდან – მდ. პალისი, ხოლო აღმოსავლეთიდან – მდ. ევფრატი, რომელზეც კაპადოკია-არმენიის საზღვარი გადიოდა.¹³

ძველი ბერძენი ფილოსოფოსის პოსეიდონიოს ანაბიელის (ძვ. წ. 128-45 წწ.) თხზულებაში “ისტორია”, პირველად ვხვდებით ტერმინს “ზემო კაპადოკია”, რომელსაც, ავტორის ცნობით, მითრიდატე ფლობდა ბითინიასთან და პამფილიასთან ერთად კილიკიამდე.¹⁴

ტერმინი “კაპადოკია” სხვა ქვეყნებთან ერთად დიოდორე სიცილიელის (ძვ. წ. 90-21 წწ.) “ბიბლიოთეკაშიც” ფიგურირებს. აქ ავტორი მოგვითხრობს იმის შესახებ, თუ როგორ გაავრცელა ნინა ასირიელმა თავისი ძალაუფლება ტროადაზე, ჰელესპონტის ფრიგიასა და პროპონტიდაზე (მარმარილოს ზღვა), ბითინიაზე, კაპადოკიასა და ზღვისპირა ბარბაროსულ (პონტოს) ტომებზე, რომლებიც ფლობდნენ მხარეს ვიდრე ტანაისამდე (დღევ. მდ. დონამდე).¹⁵

ძველი ბერძენი მწერალი პლუტარქე (ახ. წ. 46-120 წწ.) ნარკვევში “პომპეუსი” ხარდალ პომპეუსის მიერ დამორჩილებულ ქვეყნებსა და ხალხებს შემდეგი თანმიმდევრობით წარმოგვიდგენს: “პონტო, არმენია, კაპადოკია, პაფლაგონია, მიდია, კოლხიდა, იბერია, ალბანია”.¹⁶

ბერძენი ისტორიკოსი მემნონი (ახ. წ. I-II სს.) თავის ნარკვევში “პერაკლეა” სავსებით ადასტურებს პლუტარქეს ზემოთ მოყვანილ ცნობას. დიდი კაპადოკიის ლოკალიზაციისათვის საინტერესო ცნობები მო-

ეპოვება ფლავიუს არიანესაც (ახ. წ. II ს.). იგი იმპერატორ ადრიანეს და ანტონინეს თანამედროვე იყო და კაპადოკიას *legalis Augusti pro praetore* სტატუსით მართავდა. მან პონტოდან დიოსკურიამდე ზღვით იმოგზაურა და შექმნა თხზულება “შემოვლა ევქსინის პონტოზე”. ავტორი აქ ასახელებს კაპადოკიაში მდებარე გეოგრაფიულ პუნქტს – ტიანას, რომელიც მისი ცნობით, მას ტავროსის მეფის, ტოანტას სახელის მიხედვით დაერქვა. თქმულების თანახმად, დევნილ მეფეს ამ ქვეყნამდე მიუღწევია და ავადმყოფობისგან აქვე გარდაცვლილა.¹⁷ ცნობები კაპადოკიაზე რომაულ წერილობით წყაროებშიც მოგვეპოვება. კლავდიუს პტოლემეაიოსის (ახ. წ. 161-180 წწ.) “გეოგრაფიაში” მცირე აზიის რუკა შემდეგნაირადაა წარმოდგენილი: “დიდ არმენიას დასავლეთიდან ესაზღვრება კაპადოკია ევფრატის მონაკვეთის გასწვრივ, კაპადოკიის პონტოდან კოლხიდამდე, მოსხების მთების გავლით”.¹⁸ აქ ავტორი ორივე კაპადოკიას უნდა გულისხმობდეს.

პონტოს კაპადოკიას იცნობს მითრიდატეს ომების ისტორიკოსი დიონ კასიუსიც (159-235 წწ.): “სკრიბონი თავს ასაღებდა მითრიდატეს შვილიშვილად და ირწმუნებოდა, რომ მან მიიღო სამეფო ხელისუფლება ავგუსტუსისაგან ასანდრას სიკვდილის შემდეგ, შეერთო რა ცოლად მისი მეუღლე სახელად დინამია, რომელიც იყო ფარნაკეს ქალიშვილი და მითრიდატეს შვილიშვილი, ცდილობდა აეღო ბოსფორი... აგრძობს გაგზავნა მის წინააღმდეგ პოლემონი, მეფე პონტოს კაპადოკიის ნაწილისა”.¹⁹

დიდი კაპადოკიის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობებია დაცული იმავე დიონ კასიუსის “რომის ისტორიაში”. ავტორის თანახმად, პომპეუსის მიერ დაარსებული ქალაქი ნიკოპოლისი, სადაც მან მითრიდატეს სძლია, კაპადოკიაში მდებარეობდა. რომაელებთან ფარნაკის ბრძოლის აღწერისას, ავტორი გვამცნობს, რომ იგი ამა თუ იმ დამპყრობლის ხელში არაერთგზის გადასულა. ამ მიზეზით მისი

საზღვრები ხშირად განიცდიდა ცვლილებას. დიონ კასიუსის ცნობით, ფარნაკს ეგვიპტეში რომაელების ყოფნით უსარგებლია და ყოველგვარი შრომის გარეშე არმენია დაუქვემდებარებია. ძვ. წ. 53 წელს მის ქვეშევრდომობაში კოლხიდა, კაპადოკია და პონტოს ზოგიერთი ქალაქიც მოქცეულა.²⁰

ეპიფანე (314-367 წწ.) ნარკევეში “მანიქეველთა წინააღმდეგ”, კაპადოკიას კილიკიასა და გალატიას შორის ათავსებს. ფილოსტორგიც (IV ს.) ადასტურებს ეპიფანეს ცნობას და გვამცნობს, რომ სკვითებს გალატიასა და კაპადოკიაზე გაუვლიათ და იქ ხელთ დიდძალი ტყვეები უგდიათ.

ფილოსტორგის ამ ცნობას რომაელი ისტორიკოსებიც ადასტურებენ (ზოსიმე 450-502 წწ. “ახალი ისტორია” და იულიუს კაპიტოლინი “ორი გალილეელი”). იულიუს კაპიტოლინის თანახმად: “სკვითები შეიჭრნენ კაპადოკიაში, იქ მათ აიღეს ქალაქები და ომს დიდხანს წარმატებით აწარმოებდნენ, შემდეგ გაემართნენ ბითვინიაში”.²¹ ზოსიმე კაპადოკიას კილიკიასა და არმენიას შორის ათავსებს.

კენიტუს რუფუსი (ახ. წ. I ს.), რომელმაც “ალექსანდრე დიდის ისტორია” დაწერა, კაპადოკიის გეოგრაფიული მდებარეობის წარმოსადგენად შემდეგ საინტერესო ცნობას გვაწვდის: “ტავრის მთები, უერთდება კავკასიის მთებს, დაწყებული კაპადოკიიდან მიდის კილიკიაზე და ერწყმება არმენიის მთებს”.²²

მარკუს ციცერონის (ძვ. წ. 106-43 წწ.) “აგრარულ კანონში” კაპადოკია ძველი ომების შედეგად დაპყრობილ სამეფო მიწების სიაში ფიგურირებს და აქედან გამომდინარე, იგი რომის პროვინციადაა აღქმული. იმავე ავტორის ცნობით, დიდი კაპადოკია 10 ადმინისტრაციულ ოლქად იყოფოდა. ესენია: მელიტენა, კატაონია, კილიკია (მაზაკა-კაისერის შემცველი ოლქი), ტიანიტიდა, მარსავერიტიდა, ლავიანსენა, სარგარაესენა, სარავენა, ქამანენა და მორიმენა.²³

ესპანელი პრესვიტერი პაულე ოროსი (ახ. წ. IV ს.) ნარკვევში “მსოფლიო ისტორია” გვამცნობს, რომ კაპადოკიას აღმოსავლეთიდან არმენია ესაზღვრება, დასავლეთიდან აზია, ჩრდილოეთიდან თემისკირას დაბლობი და კიმერიის ზღვა.²⁴ იქვე ავტორი პონტოს კაპადოკიაზე საუბრისას თემისკირას მიწებს, მდინარე თერმოლონტს და პონტოს კაპადოკიის ზღვისპირა ზოლს ასახელებს.

ამგვარად, ძველადმოსავლური და ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში არაერთი საყურადღებო ცნობაა შემონახული დიდი კაპადოკიის ადგილმდებარეობის ლოკალიზაციისათვის. როგორც წესი, ძველი ავტორები დიდი კაპადოკიის მეზობელ ქვეყნებად არმენიას (ურარტუს), კილიკიას, ლიდიას, ფრიგიას და პაფლაგონიას წარმოგვიდგენენ. დიდი კაპადოკიის ისტორიული საზღვრების დასადგენად ისიცაა მნიშვნელოვანი, რომ მის საზღვრებზე საუბრისას ხშირად წერილობით წყაროებში ფიგურირებენ ტავროსი, პონტოს მთები და მდინარე ჰადისი (დღევ. ყიზილ-ირმაკი).

§2. ბიბლია როგორც მესხების უძველესი ისტორიის წყარო

ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ქართველი და უცხოელი ისტორიკოსების ნაწილმა (დ. ბაქრაძე, ალ. ხახანაშვილი, მ. ჯანაშვილი, პ. გელცერი, ე. შრადერი, ფ. ლენორმანი და სხვები) ასურული წყაროების მუშქები-მუსქები ქართველური ტომის – მოსხების, მესხების წინაპრებად მიიჩნია.¹ შემდგომში ეს საკითხი ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას, გ. მელიქიშვილის, ნ. ხაზარაძის კვლევის საგნად იქცა, რომელთა შრომებში ასურული წყაროების “მუშქები” შემდეგდროინდელი მესხების წინაპრებად მოიაზრება. “ბიბლიის” ებრაულ ტექსტებში ასურულ “მუშქებს” “მეშეხი” შეესატყვისება, “ბიბლიის” ბერძნულ და ლათინურ თარგმანებში – “მოსოხი”, ხოლო “ბიბლიის” ქართულ თარგმანებში – “მოსოხი”, “მოსექი”.

თუ გავიზიარებთ მეშეხ-მოსოხთან მესხის გაიგივების თვალსაზრისს, მაშინ დავინახავთ, რომ “ბიბლია” მესხების ძველი ისტორიის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს.

“ბიბლიის” მცხეთურ ხელნაწერში მოსოქი ნოეს ერთ-ერთი ვაჟის – იაფეტის მეშვიდე ძედი იწოდება: “ძენი იაფეტისანი ღამერ, და მაგოგ, და მადიმ, და ავან, და ელიოსან, და თობელ, და მოსოქ და თირას” (დაბადება, 10:2). მოსოქი ნოეს უფროსი ძის – სემის შთამომავალთა შორისაც მოიხსენიება: “ძენი სემისნი: ალიმ, და ასურ, და არფაქსად, და ლუდდ, და არამ, და კაინან” (დაბადება, 10:22); “და ძენი არამისნი: ოს, იულ, ღათერ და მოსოხ” (დაბადება, 10:23).²

ამგვარად, “დაბადების” წიგნმა მოსოხთან დაკავშირებით ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული ნუსხა შემოგვინახა. თუ პირველი ნუსხის მიხედვით მოსოქი იაფეტის ძედი მოიხსენიება, მეორე ნუსხის თანახმად, იგი სემის შვილიშვილად გვევლინება.

ახ. წ. 334 წლის “შესაქმეს” წიგნის ლათინური თარგმანი ე. წ. Liber Generationis ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით ახალ ინფორმაციას გვაწვდის. Liber Generationis პირველი ვერსიით: “იაფეტის ტომები... [ესენი არიან] მიდები, ალბანები, გარგანები, არრები, არმენები, ამაზონები, ხოლები, კორზიენები, ბენაგენები, კაპადოკიელები, პაფლაგონიელები, მარიანდელები, ტიბარენები, ხალიბები, მოსსუნოტები, კოლხები...” იგივე წყაროს მეორე ვერსიით: “ქამის შთამომავალთაგან წარმოიშვნენ მეფეები ანუ ტომები: ეთიოპელები, ტრიგლოდიტები, აგგეები... მუსიელები, მოსინიტები, ფრიგები, მაგონები, ბითენები... და ბოლოს, მესამე ვერსიით: “სემის შვილები არიან: ელამ, რომლისაგან არიან ელუმეები; ასირ, რომლისაგან არიან ასირიელები; არფაქსატ, საიდანაც არიან ხალდეები; ლუდინ, საიდანაც არიან ლაზონები; არამ. არამის შვილები არიან: ოსკეულნი, რომლისაგან არიან ლიდიელები, გარტერი, რომლისაგან არიან გასფენები და მოსოკი, რომლისაგან არიან მასსინები.”³

აქედან გამომდინარე, Liber Generationis ავტორი პირველ ორ შემთხვევაში მოსოხებს საერთოდ არ მოიხსენიებს, თუმცა მოსსუნოტებს (იგივე მოსინიკებს) ხალიბებსა და კოლხებს შორის – ქართველურ ტომთა განსახლების რეგიონში ათავსებს. ხოლო ბოლო ვერსიაში მოსოქებს მასსინების, ალბათ იგივე მოსინიკების* პირველ წინაპრად წარმოგვიდგენს.

“ნეშტა” წიგნის იმ ადგილას, სადაც ისრაელიანთა საგვარეულო აღწერილობაა მოცემული, ჩვენთვის საინტერესო მოსოხი მოსექის სახით არის დამოწმებული და იგი ბენიამინის ტომთა შორის ფიგურირებს: “და ბარიგა და საამა – ესე მთავარნი ტომთანი მკვიდრთა აილა-

* მოსინიკები ანუ მოსინოიკები – ქართველი ტომი შაჟი ზღვის სანაპიროზე, კერასუნტის ახლოს ქსენოფონტის მიხედვით ისინი ლოკალიზდებიან ტიბურენებსა და დრილებს შორის.

მისთა და ამათ განანსხნეს დამკვიდრებულნი გედისანი” (I ნეშტთა, 8:13).

“და ძმანი მისნი მოსექ და არიმუთ” (I ნეშტთა, 8:14).⁴

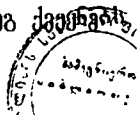
ცნობილია, რომ ასეთი ფორმა დასტურდება სამარიტანული “ბიბლიის” ბერძნულ თარგმანში – *Mōsek*, ხუნძურიდან მომდინარე “მოსექშიც”, “ბიბლიის” გვიანდელი კომენტატორის იოსებ ფლავიუსის თხზულებასა და მასთან დაკავშირებული ისტორიული ძეგლების ქართულ თარგმანებშიც. “ბიბლიის” სირიულ და არაბულ თარგმანებში მოსოხი სემის შთამომავალთა შორის მოიხსენიება *Māš* ფორმით, ხოლო იაფეტის შვილთა შორის *Māšik* სახით არის დამოწმებული.⁵

“ბიბლიაში” დაცული ცნობები წარმოდგენას გვიქმნის მესხთა გეოგრაფიულ და ეთნო-პოლიტიკურ გარემოცვაზე, რასაც მოყვანილ ცნობებთან ერთად, ესაიას და ეზეკიელის წინასწარმეტყველებათა წიგნებიც ადასტურებენ: “და დაუტეო – მათ თანა სასწაული და განვაველინე მათგან ცხოვნებულნი წარმართთა მიმართ თარშიდ და ფუდდ, და ლუდდ, და მოსოხდ, და თოველდ, და ელადად მიმართ...” (ესაია, 66:19)⁶ ეზეკიელთან მოსოხს თობელის გვერდით არაერთგზის ვხვდებით: “მუნ მიეცნეს მოსოქ და თობელ და ყოველი ძალი თითოეულისა მათისა, საფლავისა მისისა გარემოისთაგანისა, ყოველნი წყლულნი, მათნი, ყოველნი წინადაუცვეთელნი, წყლულნი მახვილისა მიერ, მიმკვემელნი შიშსა მათსა ქვეყანასა ზედა ცხორებისასა” (ეზეკიელი, 32:26). სხვა ადგილას ეზეკიელი ამბობს: “იონია, თობელი და მოსოხი ვაჭრობდნენ შენ შორის სულეებსა ქაცთასა და ჭურჭელნი რვალისანი მისცეს სავაჭროდ შენდა” (ეზეკიელი, 36; 1, 2, 3). [7, 144]⁷ ეზეკიელის წინასწარმეტყველებაში თობელი და მოსოხი კიდევ რამდენიმე ადგილას მოიხსენიება: “ქეო კაცისაო, განიმტკიცე პირი შენი გოგსა ზედა და ქვეყანასა ზედა მაგოგათასა მთავარსა როსს, მოსოხს და თობელს და წინასწარმეტყველებდ მის ზედა” (ეზეკიელი, 38:2); “და არქუ მას: ამათ იტყვს უფალი: აჰა, მე შენ ზედა, გოგ, მთავარსა როსს, მოსოხს და თობელს”

(ეზეკიელი, 38:3), - და იქვე: “და შენ, ძეო კაცისაო, წინასწარმეტყუ-
ლებდ გოგსა ზედა და არქუ: ამათ იტყვს ადონაი უფალი: აჰა, მე შენ
ზედა, გოგ მთავარსა როსისსა, მოსოქს და თოველს” (ეზეკიელი, 39:1).⁸
და ბოლოს, კიდევ ერთი საინტერესო ადგილი ეზეკიელის წინასწარ-
მეტყველებიდან, სადაც მოსოქის გვერდით ედომი იხსენიება: “შენ ედომ
და მოსოქ, მეფენი მისნი, და ყოველნი მთავარნი მისნი, მიმცემელნი
ძალსა მათსა წყლულებად მახვილისა, ამათ წყლულთა თანა დაიძინეს,
შთამავალთა თანა მღვმედ” (ეზეკიელი, 32:29).⁹

ბიბლიის წიგნებში მოხსენიებული იაფეტის შთამომავალთა და
ჩვენთვის საინტერესო მეშუხ-მოსოხის ადგილსაცხოვრისის შესახებ
მნიშვნელოვან ცნობებს “ბიბლიის” გვიანდელი კომენტატორების შრო-
მებში ვხვდებით.

ახ. წ. I საუკუნის ებრაელი ისტორიკოსი იოსებ ფლავიუსი გად-
მოგვცემს: “ნოეს შვილებს ეყოლათ ვაჟები, რომელთა პატივისცემით
სახელები დაარქვეს ტომებს, რომელთა მიწაც ამათ დაიჭირეს. იაფთას,
ნოეს შვილს ჰყავდა შვიდი ვაჟი. ისინი ცხოვრობდნენ ტაეროსისა და
ამანის მთებიდან დაწყებული და აღწევდნენ აზიაში მდინარე ტანაი-
სამდე, ხოლო ევროპაში - გადვირამდე. აი, ეს მიწა მათ ეჭირათ. მათუე
უწინ [ამ მიწაზე] არავის უცხოვრია და ტომებს, მათ მიხედვით და-
ერქვა სახელები.”¹⁰ მსგავსი ცნობა დაცულია ევსტათი ანტიოქელის
(280-360 წწ.) თხზულებაში “ორიგენეს წინააღმდეგ”, რომელშიც ნათქვა-
მია: “ნოეს ჰყავდა სამი ვაჟი: სემი, ქამი და იაფეტი; ისინი დასახლდნენ
დაწყებული ტაერისა და ამანის მთებიდან და მივიდნენ აზიაში მდინა-
რე ტანაისამდე, ხოლო ევროპაში ვიდრე ლადირთამდე.”¹¹ Liber Generatio-
nis თანახმად, “იაფეტის ტომები მიდიიდან ოკეანის დასავლეთ კიდემდე
არიან გადაჭიმული ჩრდილოეთისაკენ.”¹² XI საუკუნის ქრონოგრაფი
ლეონ გრამატიკოსი, რომელიც იოსებ ფლავიუსის შრომით სარგებ-
ლობდა, იაფეტის წილხვდომილ მიწაზე განლაგებულ შემდეგ ქვეყნებს,

ჩამოთვლის: “ნოეს მესამე ვაჟს იაფეთს წილში ხვდა ქვეყნები, რომელთა სახელებია: მიდია, ალბანია, არმენია, როგორც მცირე ისე დიდი კაპადოკია, პაფლაგონია...”¹³ ეს მოსაზრება ფიგურირებს ბიზანტიელი მწერლის იოანე ზონარას (XI ს. ბოლო XII ს. დასაწყისი) ნაშრომში “ისტორია”. იგი გადმოგვცემს: “იაფეტს ჰყავდა შვიდი ძე, რომლებიც ტავრის და ამანის მთებიდან გადმოვიდნენ და [დასახლდნენ] აზიაში, ტანაისის მდინარემდე, ხოლო ევროპაში – ლადირთ [ქვეყნამდე].”¹⁴

“ბიბლიის” კომენტატორები პირდაპირ მიუთითებენ მეშეხ-მოსოხის კუთვნილ ტერიტორიაზე კაპადოკიაში. იოსებ ფლავიუსი გადმოგვცემს: “მოსოხენები დაფუძნებული არიან მოსოხის მიერ, ახლახან მათ კაპადოკიელები ეწოდათ, ხოლო ძველი მათი სახელწოდების ნიშანიც ემჩნევათ. რამეთუ მათ აქვთ დღესაც ქალაქი მაზაკა, რომელიც ნათელ ყოფს იმათთვის, ვისაც შეუძლია გაიგოს, რომ ოდესღაც ასე ეწოდებოდა მთელ ტომს.”¹⁵

ამ მოსაზრებას ადასტურებენ “ბიბლიის” სხვა კომენტატორებიც. ევსტათი ანტიოქელი გვამცნობს: “ოსოხი, რომლისაგანაც არიან მესხენები, დღევანდელი კაპადოკიელები.”¹⁶ თეოდორიტე კვირელი (393-457/8 წწ.) მსგავს კონტექსტში განიხილავს ესაიას წინასწარმეტყველების ერთ ადგილს: “წმინდა მოციქულებს უთხრა უფალმა: წადით და დამოძღვრეთ ყველა ტომი. მათზე ასრულდა წინამდებარე წინასწარმეტყველება. იმათ ყველა ტომს მოუტანეს ღვთაებრივი ქადაგება. თარსის უწოდებს ის კარქედონს, ლიბიის დედაქალაქს; ფუდ – ლიკიელთა მთელ ტომს; ლუდ – ლიდიელებს; მოსოხ – კაპადოკიელებს და თობელ – იბერებს.”¹⁷

როგორც ჩანს, ამ მოსაზრებას მიმდევრები დიდი ხნის განმავლობაში ჰყავდა. ლეონ გრამატიკოსი განმარტავს: “იაფეტის ვაჟთაგან მომდინარეობენ: მესხოსაგან – მესხები, რომელთაც ახლა კაპადოკიელები ეწოდებათ, საიდანაც არის მაზაკა, მათი დედაქალაქი”. იოანე ზონარაც

ასევე განმარტავს, რომ “მოსოხისგან წარმოიშვა მესხინთა ტომი, ესენი აწ კაპადოკიელებად სახელიდებიან.”¹⁸

აღსანიშნავია, რომ ეპიფანე კვირელთან (314-403 წწ.) კაპადოკიელები მოხსენიებულია სემის ტომთა ჩამონათვალში, სადაც იგი ფიგურირებს ეგვიპტელებსა და ფინიკიელებს შორის. კაპადოკიელები იაფუტის ტომთა შორისაც ჰყავს მოხსენიებული და ამ შემთხვევაში იგი წარმოდგენილია გალატელებსა და პაფლაგონიელებს შორის.¹⁹ ეპიფანე კვირელის ეს ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული გენეალოგიური სქემა, ვფიქრობ, ხაზს დიდი კაპადოკიის ეთნიკურ მრავალსახეობას უსვამს.

“ბიბლიის” გვიანდელ განმარტებებში მოსოხის შთამომავალთა ახსნის სხვა ვარიანტსაც ვხვდებით. Liber Generationis-ის ავტორი კაპადოკიელების პირველ წინაპრად იაფუტის ძეს გამერს წარმოგვიდგენს. შესაძლოა, მას ემყარებოდა “პასქალური ქრონიკის” (VII ს.) ავტორი და გიორგი სინგელოზი (VIII-IX სს.), რადგან მათ მიერ წარმოდგენილი გენეალოგიური სქემა სიახლოვეს სწორედ “შესაქმეს” წიგნის ლათინურ თარგმანთან ამჟღავნებს. “პასქალური ქრონიკის” უცნობი ავტორის განმარტებით “მოსოხისაგან წარმოიშვნენ გეტულები.” გიორგი სინგელოზის ცნობითაც “კაპადოკიელები წარმოიშვნენ გამერისაგან, თობელი-საგან – თეტალიელები და მოსოხისაგან – ილირიელები.”²⁰

§3. აღმოსავლეთი კაპადოკია ძვ. წ. IX-VII სს-ის ასურული

წერილობითი წყაროების მონაცემთა შუქზე

ძვ. წ. IX-VII სს-ის კაპადოკიაში, რომლის საზღვრები ეფერატის დასავლეთ სანაპირომდე აღწევდა, ასურული წერილობითი ძეგლების მონაცემებით რამდენიმე მსხვილი პოლიტიკური გაერთიანება არსებობდა. ესენია: მელიდი (დღევ. მალატიასთან)¹, კამანუ (მელიდსა და თილგარიმუს შორის),² თაბალის ქვეყანა (დიდი კაპადოკიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით), ხილაქუს ქვეყანა (დღევ. ბულღარ-დაღის მიდამოებში, დღევ. პოზანდისთან, კილიკიის კართან), ასევე, თუხანის, თუნას, შინუხთუსა და მუშქების,³ კუმუხისა და გურგუმის ქვეყნები.⁴

ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ადრეული ცნობა ძვ. წ. I ათასწლეულის დიდ კაპადოკიაში მდებარე “ქვეყნების” შესახებ თიგლათფილესერ I-ის (ძვ. წ. 1115-1077 წწ.) მეფობის ხანას განეკუთვნება. თიხის ცილინდრზე შესრულებულ წარწერაში პირველად მოიხსენიება 20 000 მუშქი და მათი ხუთი მეფე, რაც აშკარად მიუთითებს მუშქების მსხვილ პოლიტიკურ გაერთიანებაზე, რომელსაც შედარებით უფრო წვრილი ტომობრივი გაერთიანებები შეადგენდნენ. მათი ქვეყნის სიძლიერეზე თავად თიგლათფილესერ I-იც მიუთითებს: “... ვერ დაიმორჩილა ვერცერთმა მეფემ, რამეთუ საკუთარი ძალების იმედად იყვნენ...” ეს წერილობითი ძეგლი მნიშვნელოვანია მუშქების ქვეყნის ადგილმდებარეობის დასადგენად. როგორც თიგლათფილესერ I გადმოგვცემს, “...ჩამოვიდნენ (მუშქები) მთებიდან და დაიპყრეს ქათმუხის ქვეყანა...”. შემდეგ მეფე გვამცნობს, რომ მან ეს 20 000 მუშქი დაამარცხა, ხოლო გადარჩენილი 6000 მას დამორჩილდა.⁵

მუშქების მოხსენიებას აშურნასირპალ II-ის (ძვ. წ. 884/3-859 წწ.) “ანალებშიც” ვხვდებით. ამ წყაროს ცნობით, მან ტიგროსი გადალახა და ქათმუხს მიუახლოვდა. აქ, ხარკის სახით, მას ქათმუხისა და მუშ-

ქების ქვეყნიდან მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, აგრეთვე, ღვინო მიუღია.⁶

მუშქების ქვეყანა ასურეთს საღმანასარ IV-ის (ძვ. წ. 781-772 წწ.) დროსაც ემორჩილებოდა, რასაც ამავე მეფის ტურტანის* შამშილუს ლომის ქანდაკებაზე ამოკვეთილი წარწერა გვამცნობს. წარწერის მიხედვით, შამშილუს იყო "...გაერთიანებული ჯარების მეთაური, ხეობების მბრძანებელი, გუთიებისა და ნამრუს მთელი ქვეყნის, ჩამავალი შხის მთის დამპყრობი... გამანადგურებელი მუშქებისა და ურარტუს ქვეყნებისა, მათი ხალხების დამმორჩილებელი."⁸

გაცილებით უფრო კონკრეტულ ინფორმაციას სარგონ II-ის (ძვ. წ. 722-705 წწ.) სასახლის II-V დარბაზებში, ქვაზე ამოკვეთილი ლურსმუქი წარწერები შეიცავენ. სარგონ II-ის "ანალებიდან" ირკვევა, რომ ამბარიდუ თაბაღელს კავშირი მუშქების მეფე მითასთან, ურარტულ ურსასთან და თაბაღის მეფესთან დაუმყარებია. ეს კოალიცია ასურეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული.⁹

მუშქების ქვეყნის დაპყრობა-განთავისუფლების პროცესი კარგად არის დაფიქსირებული იგივე სარგონ II-ის ტიტულატურის ამსახველ წარწერებშიც. მაგალითად, თიხის ცილინდრზე შესრულებულ წარწერაში დაპყრობილ ქვეყნებს შორის მოიხსენიება "თაბაღი მუშქების ქვეყნის საზღვრამდე."¹⁰ ზემოხსენებული მეფის სასახლის XIV დარბაზში ამოკვეთილი წარწერის მიხედვით კი, სარგონ II-ს "...ქასქების, თაბაღისა და ხილაქუს მოსახლეობა გადაუსახლებია, ხოლო მუშქების ქვეყნის მეფე მითა გაუქმებია."¹¹

ასურული წყაროების მიხედვით (სარგონ II-ის "ანალები"), მუშქების ქვეყანა ტერიტორიულად თაბაღსა და მის უახლოეს ქვეყანა თუნას, ქუესა და ქარხემიშს უკავშირდებოდა და თავსდება მდ. ჰალისის შუა დინების სამხრეთით. ასე, მაგალითად, ქარხემიშის (დღევ. ჯერა-

* ტურტანი - უმაღლესი სამხედრო ჩინი ასურეთში.

ბლუსი) მეფე პისირიმ, მსგავსად ამბარიდუ თაბალელისა “უღალატა ასურეთის ღმერთებს და კავშირი მუშქების მეფე მითასთან დაამყარა (ARAB, II,8).

იმავე მეფის სხვა წარწერაში ნათქვამია, რომ მუშქების მეფე მითას მიუტაცნია ქუეს სამი ქალაქი, რასაც ასურელების მხრიდან საპასუხო ნაბიჯები მოჰყოლია – მათ საკუთარი უსაფრთხოება დაუცავთ.¹²

და ბოლოს, მუშქების ქვეყნისა და მისი მეფის მოხსენიებას ასარქადონის (ძვ. წ. 680-669 წწ.) დროინდელ ერთ-ერთ ტექსტშიც, მეფის მიერ ღვთაება შამაშისადმი დასმულ შეკითხვებში ვხვდებით. სამწუხაროდ, ტექსტი დაზიანებულია და ამ მიზეზით მისი შინაარსი ბუნდოვანია: “[მითა, მმართველი [მუშქების ქვეყნის დასახლების(?)” და “მისი შიკრიკი [...], “მისი ძმის ვაჟი და ჯარი.”¹³

პირველი ჩვენამდე მოღწეული ინფორმაცია თაბალის შესახებ სალმანასარ III-ის (ძვ. წ. 859-824 წწ.) “შავ ობელისკზე” შესრულებული წარწერაა ქალხუდან (დღევ. ნიმრუდი). წარწერის მოწმობით, ასურეთის მეფეს ევფრატის გადალახვისას მედიდი დაუპყრია. ამავე სამხედრო ოპერაციის დროს მასთან ხარკით ხელდამშვენებული თაბალის მეფე გამოცხადებულა. წერილობითი წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ თაბალი ევფრატისა და მედიდის დასავლეთით მდებარეობდა.¹⁴ ისევე, როგორც ძვ. წ. XII ს. მუშქების სამეფო, თაბალიც ტომთა მსხვილ გაერთიანებას წარმოადგენდა. ამ ვარაუდის საფუძველს სალმანასარ III-ის წარწერა იძლევა, რომელშიც თაბალის დაპყრობასა და თაბალის 24 მეფისაგან ხარკის მიღებაზეა საუბარი.¹⁵ ქალათ-შერკათში აღმოჩენილი სალმანასარ III-ის წარწერა თაბალის ბუნებრივი სიმიდრის შესახებაც გვამცნობს: “თუნის მთა (ტავრი), ვერცხლის მთა, (და) მულის მთა, მარმარილოს მთა, მე ამოვედი. ჩემი გამოსახულება მე აღვმართე მათ შორის. უზომო რაოდენობის მარმარილო მე წავიღე. მე გავემართე ქუესა (და) თაბალის წინააღმდეგ. მათი მიწები მე დავიპყარი და დავაკციე.”

საღმანასარ III-ის შემოსევა დაახლოებით ძვ. წ. 837 წ. მომხდარა.

თაბაღის მოხსენიებას თიგლათფილესურ III-ის (ძვ. წ. 745-727 წწ) წარწერებშიც ვხვდებით. როგორც ჩანს, თაბაღის ქვეყანა დროდადრო მაინც ახერხებდა დამოუკიდებლობის მოპოვებას, ხარკის გაღებას წყვეტდა და დაუმორჩილებლობას აგრძელებდა. სწორედ ამის გამო, ასურეთის ახალ მბრძანებლებს ხელახლა უხდებოდათ თაბაღის დაპყრობა და მისთვის ხარკის დაკისრება. თიგლათფილესურ III-ის სხვა წარწერებშიც სავსებით ადასტურებენ ჩვენს მოსაზრებას.¹⁶

მაგალითად, თიგლათფილესურ III-ის ერთ-ერთი წარწერის თანახმად, უასურმე თაბაღელი კვლავ განუდგა ასურელებს. მეფე გვამცნობს: "...ჩემი ნდობით აღჭურვილი პირი, ხული, არავის შვილი დავსვი ტახტზე. 10 ტალანტი ოქრო, 100 ტალანტი ვერცხლი, 200 ცხენი [...]"¹⁷

თაბაღის შესახებ გაცილებით მეტ ინფორმაციას ვადასტურებთ სარგონ II-ის წარწერებში, სადაც მისი პოლიტიკური ისტორიაცაა ასახული და საყურადღებო ცნობებია დაცული თაბაღის ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიისათვის.

სარგონ II-ის სასახლის II-V დარბაზებში არსებული წარწერების თანახმად, თაბაღის ერთ-ერთი ოლქის მმართველს – ამბარიდუ თაბაღელს, რომელიც ხულის ძე იყო, სარგონმა ცოლად თავისი ასული შერთო და ქალაქი ხილაქუც უბოძა, რითაც მისი სამფლობელო გააფართოა. მაგრამ ამბარიდუ თაბაღელს დამოუკიდებლობა აურჩევია, ურთიერთობა ანტიკსურულად განწყობილი მუშქებისა და ურარტუს მეფეებთან დაუმყარებია. სარგონის წარწერაში აღწერილია, თუ როგორ იძია მან შური თაბაღზე: "მან კი, უმადურმა გაგზავნა მსრბოლელი ურარტუელ ურსასთან (რუსა II), მუშქების მითასთან,... თაბაღის მეფესთან, რათა წაერთმიათ ჩემთვის ჩემი მიჯნები. ღვთაება აშურის მეომრები თაბაღის ქვეყნის წინააღმდეგ ავამხედრე და გავანადგურე

რე. ამბარისი, ბით-ბურუტაშის მეფე, თავის ნათესაეებსა და ამალასთან ერთად 100 ორთვალით წამოვიყვანე ასურეთში.”¹⁸

თაბალის ეკონომიკური განვითარების შესახებ საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს სარგონ II-ის “მიმართვა” ღვთაება აშურისადმი. წერილობით ძეგლებზე შესრულებული წარწერა ურარტუს წინააღმდეგ ძვ. წ. 714 წ. მოწყობილი ლაშქრობისა და მუსასირში ღვთაება ხალდის ტაძრის საგანძურის ხელში ჩაგდების თაობაზე მოგვითხრობს. ნაღვლის აღწერისას ჩამოთვლილია “ოქროს მახვილები, ... ოქროს სატყვეები, ოქროს მარაო... თასები თაბალიდან ოქროს ყურებით, ვერცხლის gurpisu, ვერცხლის ვიწრო lutti და susani,... ვერცხლის azanate, თასები, mukarrisu, [მაყალ]ი (ანუ საცეცხლური), სასაკმეველ თაბალიდან...” შემდეგ მოხსენიებულია სპილენძისა და რკინის ნაკეთობანი. სამწუხაროდ, კონკრეტული საგნები არაა ჩამოთვლილი.¹⁹ მეფობის დასასრულს სარგონ II-ს კიდევ ერთხელ ულაშქრია მცირე აზიაში. ამის შესახებ ცნობა დაცულია ძვ. წ. 500 წ. (?) დათარიღებულ წარწერაში “ბაბილონური B ქრონიკა.” წარწერაში ნათქვამია: “[მე-16 წელს (ე. ი. ძვ. წ. 706 წ.) შარუქინი თაბალის ქვეყნის წინააღმდეგ გაემართა.]” სარგონ II ძვ. წ. 705 წ. გარდაიცვალა, სავარაუდოა, მცირე აზიაში ლაშქრობისას.²⁰

სინაქერიბის (ძვ. წ. 705-681 წწ.) დროინდელი ფრაგმენტული წარწერებიდან ვგებულობთ, რომ თაბალის საზღვარი თილ-გარიმუსთან გადიოდა. ეს ცნობა ნები-იუნუსაში აღმოჩენილ ქვის ფილაზე შესრულებულ წარწერაშიცაა დამოწმებული. ეს წარწერაც სინაქერიბის დროსაა შედგენილი.²¹

ასარქადონის (ძვ. წ. 681-668 წწ.) წარწერების მიხედვით თაბალი ტყიანი მთებით იყო გარშემორტყმული.²²

ასარქადონის კითხვები ღვთაება შამაშის ორაკულისადმი, რომლებიც გარკვეულწილად ურარტუსთან, კიმერიელებთან და სკვითებთან ურთიერთობის საკითხებს ასახავს, არაერთ საინტერესო ცნობას შეი-

ცავს. მაგალითად, შეკითხვების ერთ ტექსტში ასურელების მეტოქედ მოიხსენიება თაბალის მეფე იშგალუ და მელიდის მმართველი მუგალუ. სადაც ასურელებთან კონფრონტაციაზეა საუბარი.²³ შეკითხვების სხვა ტექსტი კიმერიელების საომარ მოქმედებაზე მიუთითებს. წარწერის თანახმად, კიმერიელებს ჯერ კიდევ ძვ. წ. 670 წლამდე, ხილაქუსა და თაბალთან ჰქონიათ კავშირი და მათთან ერთად ასურეთის დასავლეთ პროვინციებს თავს ესხმოდნენ. ასარქადონის მცდელობებს, გამკლავებოდა კიმერიელებს, წარმატება არ მოჰყოლია, თუმცა “ცილინდრზე” შესრულებული წარწერის თანახმად “და თეუშფა კიმერიელი ხუბუშნაში თავისი ლაშქრით მე დაეამარცხე იარალით, გავანადგურე დაუმორჩილებელი ხალხი ხილაქუსი”,²⁴ არ იყო გადამწყვეტი გამარჯვება, რადგან ასურელებმა ვერ შეძლეს ასურეთის საზღვრების უსაფრთხოების დაცვა. როგორც შეკითხვებიდან ირკვევა, თაბალები, ხილაქუელები, კუზურაკიელები ასურეთის სასაზღვრო პროვინცია ქუეში იჭრებიან.²⁵

ასარქადონის მმართველობის დროს შედგენილ შეკითხვებში მუგალუ “მელიდელად” იწოდება. უკვე აშურბანიფალის მეფობის ხანით დათარიღებულ (ძვ. წ. 668-633 წწ.) “ანალებში” იგი თაბალების მეფედ მოიხსენიება. როგორც ჩანს, მუგალუმ ასურელებთან შეტაკებისას ტერიტორიის ნაწილი და თვით ქალაქი მელიდუც დაკარგა. თუმცა, ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი მაინც შეინარჩუნა და კიდევ გააფართოვა დასავლეთის მიმართულებით. ასე რომ, იგი ერთ-ერთ თაბალელ მეფედ კვლავ რჩებოდა. აშურბანიფალის ე. წ. “რასამის ცილინდრზე” შესრულებული წარწერიდან ჩანს, რომ მუგალუ ამ დროისათვის ასურელთა დამოკიდებულებაში მოქცეულა: [მუგალუს, მეფე თაბ]ალის, რომელიც ჩემი წინა მეფეების წინააღმდეგ გამოთქვამდა შეურაცხყოფებს, ... ჩემი უღლის ქვეშ ის მო[იდრიკა]”. თაბალის მეფემ თავისი ქალიშვილი დიდი მზითვით ნინევიაში მძევლად გაგზავნა და ყოველწლიურად (ხენუბის სახით ხარკის გადახდაც იკისრა. აშურბანიფალის ამ წარწერაში

მუგალუს ვაჟიც (წარწერა დაზიანებულია და ამიტომ სახელი ბუენდო-
ვანი ჩანს) მოიხსენიება, მას დიდი ღმერთებისადმი დადებული ფიციც
გაუტეხია და ანტიასურული კავშირი კიმერიელთა მეფე – ღუგლამეს-
თან დაუმყარებია. ტექსტის თანახმად, აშურბანიფალს მუგალუს ვაჟი
დაუმარცხებია და მისი სხეულიც დაუწვეავს, კიმერიელებს უკან დაუ-
ხევიათ და ასურეთთან მშვიდობის დასამყარებლად ხარკიც გადაუხ-
დიათ.²⁶

თაბალის მეზობელი მელიდის შესახებ ცნობები ქალაქ აშურში ანუს
და ადადის ტაძრების სამშენებლო ქვაზე თიგლათფილესერ I-ის (ძვ. წ.
1115-1077 წწ.) პერიოდის შესრულებულ წარწერებშია დაცული. წერილო-
ბითი ძეგლის თანახმად, ასურეთის მეფეს “დიდი ხეთების ქვეყნებზე”
ლაშქრობისას “ქალაქი მელიდი” დაუპყრია და მისგან ხარკიც მიუ-
ღია.²⁷

თიგლათფილესერ I ნაირის ქვეყნების წინააღმდეგ ლაშქრობისას
მელიდის მოსახლეობის წინააღმდეგაც გაემართა. ამ ფაქტის შესახებ
ცნობა თიხის ცილინდრზე შესრულებულ წარწერებშია დაცული, რო-
მელთა მიხედვით მელიდის მოსახლეობას ქედმაღლობა და ურჩობა ახ-
ასიათებდა, ამჯერად მელიდელებს ბრძოლისათვის თავი აურიდებიათ,
რის გამო, ასურეთის მეფისაგან შეწყალება მიუღიათ. თიგლათფილეს-
ერ I-ს ქალაქის დაპყრობისაგან თავი შეუკაებია და მათთვის მაგ-
ნიუმის სახით, ყოველწლიურად ხარკის გადახდა დაუკისრებია.²⁸

სალმანასარ III-ის (ძვ. წ. 859-824 წწ.) წარწერები მელიდის მდუ-
ბარეობისა და გეოგრაფიული გარემოცვის კონკრეტულ დახასიათებას
გვამცნობს. მაგალითად, “შავ ობელისკზე” შესრულებული წარწერის
თანახმად, ქალხუდში (დღევ. ნიმრუდი) აღმოჩენილი, მელიდი ევფრატის
გადაღმა მდებარე ქვეყანა იყო. თავისი მეფობის 23-ე წელს სალმანასარ
III-ს გადაულახავს მდინარე ევფრატი და მელიდის მეფე ლაღლას გა-

მაგრებული ქალაქი გაეთაში დაუპყრია. იქ, მას მელიდისა და თაბალის მეფეებისაგან ნობათი მიუღია.²⁹

სალმანასარ III-ის კლდეზე ამოკვეთილი წარწერა, რომელიც ტიგროსის სათავესთან არსებული გვირაბის შესასვლელშია აღმოჩენილი, გვამცნობს: “ნაირის ზღვიდან დაიანეს ქვეყანა, სუხმე, ქალაქი არზაშკუნი, სამეფო ქალაქი არამუ ურარტუდან, ქვეყნები გილზანი და ხუბუშქია ტიგროსის შესართავიდან ეფერატის შესართავამდე, შიდა ზამუას ზღვიდან (ტბა ურმია), ხალდების ზღვამდე (სპარსეთის ყურე)”.³⁰

ამგვარად, სალმანასარ III-ის წარწერა ზოგადად წარმოგვიდგენს მელიდუსთან გეოგრაფიულად ახლომდებარე ქვეყნებისა და ქალაქების განლაგებას.

თიგლათფილესერ III-ის (ძვ. წ. 745-727 წწ.) “ანალები” ადასტურებენ სალმანასარ III-ის მეფობის პერიოდის წარწერათა ჩვენებებს მელიდისთან გეოგრაფიულად ახლომდებარე ქვეყნების შესახებ. წარწერიდან ვგებულობთ, რომ მელიდის მეფე სულუმალი იყო. თიგლათფილესერ III-ის წარწერებში მელიდი და მისი მეფე მეზობელი ქვეყნების ანტიასურული კოალიციის წევრთა შორისაა მოხსენიებული. ამ კოალიციას მარცხი განუცდია, თიგლათფილესერ III გვამცნობს: “[ხარკი] მივიღე კუშტაში კუმუხელიდან, ... თარხულარა გურგუმელიდან, სულ[უმალი] მელიდელიდან, დადიმუ ქასქელიდან, უ] ასურმე თაბალელიდან, უშრიტი თუნელიდან, ურბალი თუხანელიდან...” ასურეთის მეფეს მათგან ხარკის სახით ცხენები, ჯორები, ოქრო, ვერცხლი, კალა, რკინა, მაგნიუმი, ბამბის ქსოვილები მიუღია.³¹

მელიდუს ისტორიის საინტერესო ფრაგმენტები დაცულია სარგონ II-ის (ძვ. წ. 722-705 წწ.) სახელით შედგენილ ძეგლებშიც. მისი მეფობის დროს, მელიდუს მეფე თარხულარა ყოფილა. იგი, როგორც წარწერიდან ჩანს, ჯერ ასურეთის ქვეშევრდომი იყო, ხოლო შემდეგ დამოუკიდებლობა მოუპოვებია. სარგონ II-ს მელიდუ ქამანუსათვის შეუერთებია

და მმართველობაც გუნზინანუსათვის გადაუცია. თარხულარა კი, თავისი ოჯახითურთ, სასახლის საგანძურითა და 5 000 მეომრით ასურელებს ტყვედ ჩაუგდიათ. წყაროს ჩვენებით, ასურელებმა “ქოთანივით დაამსხერიეს” მელიდუ და თილ-გარიმუ, სადაც ლტოლვილი მეფე თავს აფარებდა. სარგონ II-ის მონათხრობით, მას თილ-გარიმუ აღუდგენია, სირიის სტეპებიდან მშვილდოსნები (მეისრეები) ქამანუში გადმოუსახლებია და მუდმივმოქმედი ჯარი გაუმრავლებია. ოლქი კი, თავისი ნდობით აღჭურვილი პირისათვის გადაუცია. მაგრამ, როგორც ჩანს, სარგონ II გუნზინანუს ბოლომდე ვერ მინდობია, იგი მელიდუდან სამეფო ქალაქში გადაუსახლებია.³²

სარგონ II-ის შემდეგ მელიდი მხოლოდ შამაშის ორაკულისადმი ასარქადონის (ძვ. წ. 681-668 წწ) მიერ დასმულ შეკითხვებში ფიგურირებს. ისევე როგორც თაბალი და მუშქების ქვეყანა, მელიდუც არ წყვეტს ბრძოლას დამოუკიდებლობისათვის და როგორც ჩანს, ხდება კიდევ დამოუკიდებელი. ამის გამო შემფოთებული ასარქადონი შამაშის ორაკულს ასურეთის იმ სარდლის ლაშქრობის წარმატებაზე ეკითხება, რომელმაც მელიდუში მუგალუს ალყა შემოარტყა. მეფე შიშს გამოთქვამს თაბალის მეფე იშგალუსა და მელიდის მეფე მუგალუს ურთიერთშეთანხმებულ მოქმედებასთან დაკავშირებით.³³

სამწუხაროდ, ეს წარწერები მხოლოდ კითხვებს წარმოადგენს. ასე რომ, თუ რა შედეგით დამთავრდა ეს ბრძოლა თითოეული მხარისათვის, ჩვენთვის უცნობია.

შედარებით მწირი ცნობები მოგვეპოვება ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ასურულ ლურსმულ წარწერებში მოხსენიებული ხილაქუს, თუნას, თუხანის, შინუხთუს, გურგუმისა და კუმუხის სამთავროებზე.

ხილაქუს სახელს სარგონ II-ის სახელით შედგენილ წერილობით ძეგლებზე ვხვდებით. როგორც დავინახეთ ზემო მოყვანილი წარწერიდან, ხილაქუ უშუალოდ თაბალს ემეზობლებოდა.³⁴ სარგონ II-ის ერთ-

ერთ წარწერაში ხილაქუ ქასქებისა და თაბალის შემდეგ ფიგურირებს: “მე გადმოვასახლე ქასქების, თაბალის და ხილაქუს მოსახლეობა, გაეაძევე მითა მუშქების ქვეყნის მეფე”.³⁵ ამ წარწერის შუქზე, ხილაქუ თაბალის სამხრეთით მდებარე ქვეყანაა: წარწერაში ქვეყნების ჩამოთვლისას, როგორც ჩანს, გეოგრაფიული თანმიმდევრობაა დაცული: დაპყრობილი ქვეყნები ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებითაა ჩამოთვლილი.

ცნობები ხილაქუს შესახებ სინაქერიბის (ძვ. წ. 705-681 წწ.) მეფობის დროს შედგენილ წერილობით ძეგლებშიცაა ასახული.

ასურული წყაროს მიხედვით, ქალაქ ილუბრუს მმართველმა კირუამ, რომელიც თავდაპირველად ასურელებს ემორჩილებოდა, მათ უღალატა და ხილაქუს ხალხი აამხედრა. მათ წინააღმდეგ სინაქერიბს ჯარი გაუგზავნია და ხილაქუს მოსახლეობა ძნელად მისადგომ ადგილებში დაუმარცხებია.

ნინეიაში ქვის ფილაზე შესრულებული სინაქერიბის წარწერა კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ ხილაქუს ქვეყანა მიუვალ მთებში მდებარეობდა. სინაქერიბის ცნობით, მის ჯარს ხილაქუელები დაუმარცხებია, ხოლო მათი ქვეყანა გადაუწვავს. კირუა და მისი ქალაქის – ილუბრუს (ემ. ფორერი და აღ. გიოცე ამ ქალაქს კილიკიის კარიდან სამხრეთ-დასავლეთით ათავსებს) მოსახლეობა (ხილაქუელები) სახელრეპითურთ, წერილფეხა და მსხვილფეხა საქონლით ნინეიაში ტყვედ გაურეკია.³⁶

ასარქადონის წარწერა “პრიზმა A-ზე” და მის მიერვე შამაშის ორაკულისადმი დასმული შეკითხვებიდან ასევე ჩანს, რომ ხილაქუ მთებში იყო განლაგებული “თაბალის მეზობლად”. მასთან ერთად დუქას ხალხიცაა მოხსენიებული, რომელიც “თავის მთებს დაენდო და დიდი ხანია აღარ ემორჩილება ასურეთს”.³⁷ ასარქადონის მმართველობის დასაწყისში კიმერიელებმა ფეხი მოიკიდეს მცირე აზიის აღმოსავლეთ

მხარეში და საფრთხე შეუქმნეს ასურეთის დასავლეთ საზღვრებს. მის შესახებ ღვთაება შამაშის ორაკულისადმი დასმულ შეკითხვებშია საუბარი: “კიმერიელთა ლაშქარი, [ან ლაშქარი] ხილაქუსი, [...] ... რომელუბიც ცხოვრობენ მთებში... დაამთავრებენ თუ არა...”³⁸

სხვა წარწერიდან ირკვევა, რომ ხილაქუელები თაბალებთან აღიანსში ყოფილან, რაც ბუნებრივია, ასარქადონის შეშფოთების მიზეზი გამხდარა.

უკანასკნელად ხილაქუ აშურბანიფალის (ძვ. წ. 668-629 წწ.) მეფობის დროით დათარიღებულ ე. წ. “რასამის ცილინდრზე” შესრულებულ წარწერაში იხსენიება. ჩანს, რომ ამ პერიოდისთვის ხილაქუს პოზიციები შესუსტებულია, ამჯერად იგი ასურეთის “მეგობარ” ქვეყნად მოიაზრება. ირკვევა, რომ ხილაქუს მმართველს სანდაშარმეს, რომელიც ადრე ასურეთს არ ემორჩილებოდა, აშურბანიფალისათვის მიქველად თავისი ქალიშვილი დიდი მზითვით ნინევიაში გაუგზავნია.³⁹

ძვ. წ. VIII ს-ის ასურულ წერილობით ძეგლებში მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე სხვა “ქვეყნების” შესახებ რამდენიმე ცნობაა შემონახული.

თიგლათფილესერ III-ის “ანალებში” ერთმანეთის გვერდით უშრითი თუნელი და ურბალა თუხანელი იხსენიება.⁴⁰ ასურეთის მეფეს მათგან ხარკი მიუღია, რაც ასურეთისადმი მათ დამოკიდებულებაზე მიუთითებს. ამ წარწერების მოწმობით, ეს ორი სამთავრო თაბალის მეზობლად მდებარეობდა.

ქვეყანა შინუხთუ სარგონ II-ის “სადღესასწაულო წარწერაში მოიხსენიება. იგი, როგორც ჩანს, თუნას უახლოესი მეზობელი იყო. შინუხთუს მეფე კიაკის ასურელებისათვის ხარკის მიცემა შეუწყვეტია და ურჩობა გაუწევია, სარგონს შინუხთუს კუთვნილი 30 საბრძოლო ეტლი 7350 მეომრითურთ ხელთ უგდია, შინუხთუ კი, ათუნელი მათის ქვეყნისათვის შეუერთებია.⁴¹

სარგონ II-ის სხვა წარწერის მოწმობით, იგივე კიაკი შინუხთუელი ერთ დროს თაბალის მეფეც ყოფილა (ARAB, II, 137).⁴²

უძველეს ცნობებს კუმუხის შესახებ აშურნასირპალ II-ის (ძვ. წ. 884-859 წწ.) “ანალებში” ვპოულობთ. ამ წყაროს მოწმობით, ასურეთის მეფეს ქათაზილუ კუმუხელისაგან ხარკის სახით კედრის კოჭები, ვერცხლი და ოქრო მიუღია.⁴³ კუმუხისა და გურგუმის შესახებ ცნობებს თიგლათფილესერ III-ის და მისი მემკვიდრის სარგონ II-ის წარწერებში ვპოულობთ. ისინი, ძირითადად, ფრაგმენტების სახითაა ჩვენამდე მოღწეული და ამ ქვეყნების ისტორიის ხანმოკლე პერიოდზე მოგვითხრობენ. მაგალითად, თიგლათფილესერ III-ის “ანალების” თანახმად, გურგუმის მმართველს “თარხულარა” ერქვა, ხოლო კუმუხის ქვეყნის მმართველს – “კუშტაში”. ამ და სხვა წარწერებშიც ის ფაქტია საინტერესო, რომ ეს ქვეყნები მედიდუს გვერდითაა მოხსენიებული, რაც მათ ტერიტორიულ სიახლოვეზე მიუთითებს. წარწერა გვამცნობს ურარტუესა და მედიდუსთან ერთად მათ ანტიასურულ მოქმედებაზე,⁴⁴ როგორც ჩანს, მათი ცდა უშედეგო იყო. თიგლათფილესერ III-ის ერთ-ერთ სხვა წარწერაში ნათქვამია, რომ მას არპადში (სირია) კუშტაში კუმუხელისა და თარხულარა გურგუმელისაგან ოქრო, ვერცხლი, ტყვია, რკინა, სპილოს ძვალი, სპილოს ტყავი და მეწამული მატყლი მიუღია.⁴⁵ ეს წარწერა საინტერესოა კუმუხისა და გურგუმის ეკონომიკური განვითარების ისტორიის თვალსაზრისით.

ასურული წარწერების მოწმობით, თიგლათფილესერ III-ის საკუთარი პოზიციების განმტკიცებისათვის ბრძოლა კვლავ გაუგრძელებია, სარდურ ურარტუელის ანტიასურულ კოალიციას შებრძოლებია. ქვის ფილაზე შესრულებული წარწერა გვამცნობს, რომ ასურეთის მეფეს “ქალაქ კუმუხის კუთვნილ მხარეებში კიშტანსა და ხალკუში” სარდური დაუმარცხებია, თანაც მისი სამხედრო ბანაკი ხელთ უგდია.⁴⁶

კონფლიქტისა. სარგონ II-ის “ანალებში”კი პირდაპირაა ნათქვამი, რომ ასურეთის მეფემ გურგუმი დაპყრობილ ქვეყნებს მიათვალა და “თავის საზღვრებში მოაქცია”. სხვა წარწერების თანახმად, სარგონ II-ს არა მხოლოდ ტყვედ აუყვანია და გადაუსახლება კუმუხისა და გურგუმის მოსახლეობა, არამედ ეს ქვეყნები ხელახლა დაუსახლებია.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ძვ. წ. IX-VII სს-ის ასურული წერილობითი ძეგლები საყურადღებო ინფორმაციას გვაწვდის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ისტორიული გეოგრაფიის, სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის შესწავლისათვის. ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებთან ერთად, ისინი მნიშვნელოვნად ავსებენ ჩვენს ცოდნას ძვ. წ. I ათასწლეულის დიდი კაპადოკიის ისტორიის შესახებ.

§4. აღმოსავლეთი კაპადოკია ძვ. წ. VIII-VII სს. ურარტული ლურსმული
წარწერების მიხედვით

ურარტულ ლურსმულ ტექსტებში ცნობები ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე (კაპადოკიაში) მდებარე “ქვეყნებისა” და “დასახლებების” შესახებ პირველად ურარტუს მეფე მენუას (ძვ. წ. 810-786 წწ.) წარწერებში ჩნდება. სურბ პოლოსის ეკლესიის ქვის ფილაზე აღმოჩენილ ერთ-ერთ წარწერაში მთელ რიგ ქალაქებსა და ქვეყანა ხათინაშთანში ურარტელების ლაშქრობის შესახებაა საუბარი. ირკვევა, რომ ერთი წლის მანძილზე მათ 2113 ადამიანი მოუკლავთ, ხოლო ცოცხლები – ტყვედ წაუყვანიათ.¹

ფალუში (მდ. არაცანის მარჯვენა სანაპირო) აღმოჩენილი მენუას სხვა წარწერის მიხედვით, ურარტუელებს შებეთურია, ხუზანი, ცუფანი დაუპყრიათ და ხათინილის საზღვრებისთვის მიულწევიათ.²

ნ. არუთინიანის მოსაზრებით, ვინაიდან თუქულთი-ნინურთა I-ის ორ იდენტურ წარწერაში მოგვეპოვება მთავარი მონაცემები 28600 ხეთი მეომრის გატაცებაზე ეფფრატის იქითა ქვეყნიდან, ხოლო სარგონ II-ის “ანალებში” ხეთების ქვეყანა კუმუხის გვერდით ფიგურირებს, ურარტულ წარწერებში მოხსენიებული “ხათი” – “ხათინილის” ქვეშ, ძვ. წ. XII ს. I ნახ. – VII სს. შეიძლება უკვე არენიდან ჩამოსული ხეთური სამეფოს ნაშთები დაეინახოთ, რომელიც ეფფრატის მარჯვენა სოლის სამხრეთით, მაღატის რაიონში ლოკალიზდება. იმავე ავტორის თანახმად, ძლიერების პერიოდში ხათის სამხრეთი საზღვრები ქარხემიშსა და არპადს შორის იყო გადაჭიმული.³

ხათის წინააღმდეგ განხორციელებულ მოქმედებებზე საინტერესო ცნობები ვანში, სურბ სააკის ეკლესიაში აღმოჩენილ მენუას ვაჟის – არგიშთი I-ის (ძვ. წ. 786-764 წწ.) წარწერებშიც მოიპოვება. პირველი ტექსტის მიხედვით “ღუთაება ხალდი გაემართა (სალაშქროდ) თავისი

იარაღით (?), სძლია ხათეს ქვეყანას, სძლია (მეფე) ხილარუდას ქვეყანას, დაამხო ისინი არგიშთის წინაშე”.⁴ წარწერის მომდევნო ნაწილში ხათისკენ სალაშქროდ წასვლის ამბავი ორგზისაა მითითებული, თუმცა მის დაპყრობაზე არაფერია ნათქვამი.

საყურადღებოა ვანის კლდეზე არგიშთი I-ის სახელით შესრულებული სხვა წარწერაც, სადაც იგი ქალაქ ერბუნის (ანუ ირფუნის) მშენებლად გვევლინება და იქვე აღნიშნავს: “მიწა უკაცრიელი (?) იყო (და) არაფერი არ იყო წინათ იქ აგებული. ძღვევამოსილი საქმენი მოვიმოქმედე მე იქ ხათესა (და) ცუფანის 6 (?) ათას 600 მეომარი მე იქ დავასახლე.”⁵

ხათის შესახებ ინფორმაცია დაცულია რუსა II-ის (ძვ. წ. 685-645 წწ.) წარწერაში ადილჯევაზიდან, სადაც მშვიდობიან მშენებლობაზეა საუბარი, რომელსაც ურარტუს მეფე – რუსა II “ღვთაება ხალდის ქალაქში, ზიუკუნის ქვეყანაში” ატარებდა (გ. მელიქიშვილის მოსაზრებით, თანამ. ადილჯევაზთან). ტექსტში მოთხრობილია მუშქების, ხათუსა და ხალიტუს ქვეყნებიდან ტყვეების (ქალების) წაყვანის შესახებ. აქედან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ რუსა II ეს ხალხი აქვე დაასახლა და ისინი სამშენებლო საქმიანობაში გამოიყენა.⁶

ურარტულ ლურსმულ წარწერებში ხათე-ხათინილის გვერდით ქალაქი-დასახლება მელითეა მოიხსენიება, რომელიც ასურული წარწერებიდან “მელიდ-მილიდიას” (Melid-Milidia) სახელითაა ცნობილი. მენუას ერთ-ერთ წარწერაში ფალუდან, შებეთერიას, ხუზანისა და ცუფანის დაპყრობასა და ხათეს ქვეყნამდე მიახლოებაზეა საუბარი, ამის შემდეგ მელითეა მოიხსენიება. წარწერის მოწმობით, მენუას ქალაქ მელითეალების მეფე ხარკის გადახდის პირობით შეუწყალებია.⁷

ხათესთან მელითეას სიახლოვეს ხორხორის წარწერებიც გვიდასტურებენ. მაგალითად, ვანში, სურბ სააკის ეკლესიაში აღმოჩენილი არგიშთი I-ის წარწერა გვამცნობს: “ღვთაება ხალდის სიდიადით გავე-

მართე მე სალაშქროდ ხათის ქვეყანაზე; თუათების (ტომის) ქვეყანა მარჯვნივ მე შევიწყალე, მარცხნივ – ქალაქი მელითეა...”⁸

საყურადღებოა სარდურ II-ის (ძვ. წ. 764-735 წწ.) იზოლდუში აღმონილი წარწერაც, რომელშიც ქვეყანა მელითეას და მისი ქალაქსი-მაგრების დაპყრობაზეა მოთხრობილი: “ქალაქი ხაზანი, ქალაქი გაურახი (გავრახი), ქალაქი თუმიშქი, ქალაქი უასინი (ვასინი), ქალაქი მანინუი, ქალაქი არუში, ქალაქი კულბითარრინი, ქალაქი ტაშე, ღეთაების ქალაქი ქუერი ტაშე, ქალაქი მელუიანი”⁹.

ზემოჩამოთვლილი პუნქტების მდებარეობა კარგადაა დადგენილი მკვლევართა მიერ. ხაზანის ნ. არუთინიანი ზემო ეფურატის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ათავსებს¹⁰. ნ. ადონცი, გ. მელიქიშვილი, ე. ვეინდერი, ნ. არუთინიანი ტექსტში მოხსენიებულ ქალაქსიმაგრე გაურახის მელითეასთან ახლოს, ეფურატის აღმოსავლეთით, მდინარე არაცანის შესართავიდან სამხრეთ-დასავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მხარეს უკავშირებს, ხოლო იზოლდუს წარწერის თუმიშქის კი, გაურახის სამხრეთით ეძებს¹¹ უასინი მკვლევართა მიერ (მ. შტრეკი, გ. ლაფანციანი, ბ. პიოტროვსკი, ნ. არუთინიანი) ეფურატის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ლოკალიზდება¹². არუშს, რომელიც ასევე ეფურატისპირა მელითეას დასახლება იყო, გ. მელიქიშვილი, ნ. არუთინიანი და გ. ლაფანციანი გელჯიკის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან ახლოს, ტიგროსის შენაკადთან ათავსებენ¹³. სამეცნიერო ლიტერატურაში (გ. ლაფანციანი) კულბითარრინი მოგვიანო ხანის Koloberd-თანაა (ხარბერ-ხარპუტას რაიონი) გაიგივებული¹⁴. წარწერაში მოხსენიებული ტაშე ფ. კიონიგის, ი. დიაკონოვის, გ. მელიქიშვილის მოსაზრებით, მელითეას ქვეყნის დასახლებაა და ეფურატის ზემო დინებაზე, მასთან არაცანის შეერთების სამხრეთით, გაურახის, თუმიშქის მახლობლად მდებარეობდა¹⁵. ტექსტში “დასახლების” დეტერმინატივით აღნიშნული მელუიანი კი ეფურატის დასავლეთ სანაპიროზე მდებარე თანამედროვე მალიანთა-

ნაა გაიგივებული. ი. მანანდიანი მას ყებან-მადენას სამხრეთ-დასავლეთით გულისხმობდა¹⁶.

ზემოაღნიშნულის კონტექსტში შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქვეყანა მელითეას ზოგიერთი აღმოსავლური მხარე ძვ. წ. VIII ს-ში ევფრატის მარცხენა სანაპიროზე იყო განლაგებული. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ურარტული ლურსმული წარწერები, რომლებშიც მელითეას დაპყრობის ამბავია გადმოცემული, სწორედ იზოლდუს ახლომდებარე კლდეზეა ამოკვეთილი.

მაგალითად, სარდურ II-ის წარწერებში არაერთგზის მოიხსენიება მელითეა და მისი მეფე ხილარუადა, რომელიც შახუს ძედ იწოდება. ურარტული წარწერების მონაცემებიდან გამომდინარე, იგი საკმაოდ დიდხანს მართავდა ქვეყანას: ძვ. წ. VIII ს-ის 80-იანი წლების დასაწყისიდან ძვ. წ. VIII ს-ის 60-იანი წლების შუა ხანებამდე ხილარუადა ურარტუს მეფეების – არგიშთი I-ისა და სარდურ II-ის თანამედროვე იყო. ვანისა და იზოლის წარწერების თანახმად, ურარტუელებს მელითეას სამეფო ქალაქი სასინი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი მტკიცედ იყო გამაგრებული, ბრძოლით დაუპყრიათ. ვანში, სურბ პოლოსის ეკლესიაში აღმოჩენილი სარდურ II-ის ქვაზე ნაკვეთი წარწერა გვამცნობს, რომ ამ ლაშქრობის დროს ურარტუს მეფეს ქალები და კაცები შეუპყრია, სიმაგრეები გადაუწვავს, ხოლო ქალაქ მელითეას მეფე ხარკის გადახდის პირობით შეუწყალებია¹⁷. იზოლის წარწერის მიხედვით კი, მას ქვეყანა ბიაინილში ოქრო, ვერცხლი, პირუტყვი და ქონება¹⁸ (სამეფო ან სატაძრო საგანძური?) წაუღია.

ურარტული ლურსმული წარწერები საინტერესო ცნობებს შეიცავს მელითეას მეზობელი ქვეყნების შესახებაც. მაგალითად, არგიშთი I-ის წარწერა ვანიდან გვამცნობს: “ღვთაება ხალდის სიდიადით გავემართე მე (სალაშქროდ) ხათის ქვეყანაზე; თუათეხის (ტომის) ქვეყანა მარჯვნივ მე შევიწყალე, მარცხნივ – ქალაქი მელითეა. მივედი (?) ქალაქ

ფითეირამდე... siri-ის ქვეშ თასი(?) meliani მდინარე ქვეყანა მარმუანი, ქვეყანა კა[...]ანი. კაცები (და) ქალები მე (იქიდან) წაიყვანე, ციხე-სიმაგრეები დავანგრეე, ქალაქები დავწვი... ცხენი... მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი მე გაედენე”.¹⁹

ამავე წარწერის მიხედვით, მდინარე მელიანი ქალაქ-სახელმწიფო მელითეას (თანამ. მალატია) მახლობლად უნდა ვეძიოთ. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოითქვა თვალსაზრისი ხეთური წარწერების Malas-თან ურარტული Meliani-ს იდენტიფიკაციის შესახებ, რომელიც ბერძნულ წყაროებში “შავი“-დან მომდინარე Μελας-ს შეესატყვისება (შდრ. ზემო ეფფრატის ჩრდილო დინების თურქულ სახელწოდებას ყარა-სუ, ანუ “შავ წყალს”). რაც შეეხება ზემოხსენიებულ ქალაქ ფითეირას და მასთან ერთად დასახელებულ ქვეყნებს, შემდეგი შეიძლება ითქვას: სადღეისოდ არსებულ ტექსტში მხოლოდ ქალაქის სახელის დაბოლოება ni შემორჩა. გ. მელიქიშვილმა იგი “პილაინის” ფორმით აღადგინა. ნ. არუთინიანი ამ ქალაქს ზემო ეფფრატის მარჯვენა სანაპირო ველზე ათავსებს²⁰. ამავე მკვლევართა მიერ ქვეყანა კა[...]ანი ეფფრატის მარჯვენა მხარეს მელითეასთან ახლოს ლოკალიზდება. რაც შეეხება ქვეყანა მარმუანის, ნ. არუთინიანი მას კითხვის ნიშნით ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე მარმანისთან აიგივებს²¹.

ძვ. წ. VIII ს-ის ურარტულ წერილობით ძეგლებში მელითეას შესახებ კიდევ რამდენიმე ცნობაა შემონახული.

იზოლლუს კლდეზე ნაკვეთი სარდურ II-ის ერთ-ერთი წარწერის თანახმად, მუშანი – (^{KUR} Mušani) და დასახლება ზაფშა ასუნი (^{URL} Zapša asuni) მდებარეობდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსახერების თანახმად, ეს გეოგრაფიული ერთეულები ეფფრატის მარჯვენა სანაპირო ველზეა მოსათავსებელი.²² სარდურ II-ის ვანისა და იზოლლუს წარწერებიდან ჩანს, რომ მელითეას ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვრის შორიახლოს და თუმიშქის შორის მთა კარნიში მდებარეობდა.

სპეციალურ ლიტერატურაში ურარტული წარწერების ^{SADU}Karnišie ხეთურ-
რი წყაროების HUR. SAG Kama-თან და პევეტინგერის რუკაზე აღნიშნუ-
ლი რომაელთა სადგურ Come-სთანაა გაიგივებული. ეს უკანასკნელი
მელითუადან 12 კმ-ის დაშორებით ლოკალიზდება.²³ სარდურ II ამბობს:
“... ქვეყანა კალავანი დავიქვემდებარე, მივედი ქვეყანა მუშანიმდე, ქა-
ლაქ ზაფშას მხარემდე. 14 სიმაგრე, 70 ქალაქი მე ერთ დღეში დავიპყა-
რი, სიმაგრეები დავანგრეე, ქალაქები გადავწვი, 50 საბრძოლო ეტლი
ხელთ ვიგდე”.²⁴

ჩვენთვის საინტერესო მუშქები ურარტულ წერილობით ძეგლებში
მხოლოდ ერთხელ არიან მოხსენიებული – რუსა II-ის წარწერაში ად-
ილჯევაზიდან. ეს წერილობითი წყარო გვამცნობს, რომ ურარტუს მე-
ფეს მუშქინის, ხათესა და ხალიტუს ქვეყნებიდან ტყვეები ზიუკუნის
ქვეყანაში გადაუსახლებია. როგორც ჩანს, აქ საუბარია ქაშიარის მთე-
ბის (დღევ. ტურ-აბდინი) ჩრდილოეთით, ტიგროსის მარჯვენა სანაპირო-
სა და მისი ზემო დინების (დღევ. მურად-ჩაი) მახლობლად მდებარე ტე-
რიტორიაზე განსახლებული მუშქების შესახებ.²⁵

რაც შეეხება ხათეს, შემდეგი უნდა ითქვას: როგორც ჩანს, გასა-
ზიარებელია ნ. ხაზარაძის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ურარტუ-
ლი წარწერების “ხათე” ურარტუს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე (ეუ-
ფრატთან ტერიტორიულად დაკავშირებული) ქვეყნების აღმნიშვნელი
ზოგადი ტერმინია.²⁶

წარწერაში მოხსენიებულ ბოლო გეოგრაფიულ პუნქტს ხალიტუს,
რომელიც ტექსტში “ქვეყნის” აღმნიშვნელი KUR დეტერმინატივით ფი-
გურირებს, ბერძნული წყაროების პონტოსპირა ხალდეების ქვეყანასთან,
ასევე ძველსომხური წყაროების Haltikh-თან აიგივებენ და შავი ზღვის
სამხრეთ-აღმოსავლეთ რეგიონში ათავსებენ.²⁷

ადილჯევაზის წარწერის ჩვენამდე მოღწეული ფრაგმენტიდან კარ-
გად ჩანს, რომ რუსა II-ის ლაშქრობის მარშრუტი ტერიტორიულად ახ-

ლომდებარე ქვეყნებისკენ მიემართებოდა. ამდენად, ხალიტუ ადილუკუ ვაზის დასაველეთით, ხათის დასაველეთი რაიონების ახლოს, კერძოდ, ევფრატთან არაცანის შეერთების ახლოს შეიძლება ვიგულისხმოთ.²⁸

ურარტულ ლურსმულ წარწერებში კუმუხის ქვეყანა (“კუმახა”, “კუმახალის” ფორმით) მხოლოდ ვანის კლდეზე შესრულებულ სარდურ II-ის ტექსტებში მოიხსენიება. ასურული წერილობითი წყაროების თანახმად, კუმუხი ევფრატის მარჯვენა მხარეს ლოკალიზდება, მოიხსენიება რა მელიდისა და გურგუმის ქვეყნებთან ერთად. ურარტული წყაროები საგულისხმო ცნობებს შეიცავს KUR დეტერმინატივით აღნიშნული კუმახას დასახლებათა შესახებ. მაგალითად, სარდურ II-ის წარწერების მიხედვით, ქალაქი ხალპანი ერთ-ერთი სამეფო ქალაქია კუმახას ტერიტორიაზე, ქალაქების პარალანისა და უითანის გვერდით. იგი თანამედროვე ხალფატი-ხალფეტის ოდნავ სამხრეთით ევფრატის მარცხენა სანაპიროზე ლოკალიზდება.²⁹ წარწერათა ამ მონაცემებით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კუმახას ზოგი აღმოსავლური მხარე ევფრატის მარცხენა სანაპიროზე იყო განლაგებული.

სარდურ II-ის წარწერის თანახმად, კუმახას ქვეყანას მეფე ქუშთაშფილი მართავდა, ქვეყანა კი დამოუკიდებელი იყო. როგორც ასურული წერილობითი წყაროებიდანაა ცნობილი, კუმუხი მელიდუსა და ურარტუსთან ერთად ასურეთის მეფის თიგლათფილესერ III-ის (ძვ. წ. 745-727 წწ.) წინააღმდეგ გამოდის. სარდურ II კი ამბობს: “მე წავედი, გავემართე სალაშქროდ კუმახახალის ქვეყნის წინააღმდეგ. ქალაქი უითა, სამეფო ქალაქი, გამაგრებული, ბრძოლაში დავიპყარი. ქალაქი ხალფა, სამეფო ქალაქი (ტბისპირა ადგილას მყოფი), მე დავიპყარი. ქალაქ პარალანის, სამეფო ქალაქს მე დავეუფლე (?). ...გამოცხადდა ჩემს წინაშე, ძირს დაემხო, წამოვაყენე მე...”.³⁰ თიგლათფილესერ III-ის წარწერა კი გვამცნობს, რომ ასურეთის მეფეს კუმუხის კუთვნილ მხარეებში,

კიშტანსა და ხალკუში სარდური დაუმარცხებია და თან სამხედრო ბანაკიც ხელთ უგდია.³¹

ზემოთ აღნიშნული წარწერების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ, ერთი მხრივ, ასურეთისა და მეორე მხრივ, ურარტუს გაძლიერება აღმოსავლეთ მცირე აზიაში მათი საკუთარი პოზიციების განმტკიცებაზე იყო დამოკიდებული. ამიტომაც, დამოუკიდებელი კუმახას ქვეყანა ამ ორი უძლიერესი სამეფოს მხრიდან დაპყრობის საშიშროების წინაშე იდგა. კუმახა ანტიასურულ კოალიციაში მეზობელ მედიდუსა და ასურეთის მეტოქე ურარტუსთან ერთად გამოდიოდა, რადგან მის მხარეში ასურეთის პოზიციები უფრო ძლიერი იყო. გადის გარკვეული დრო, ასურეთის სამეფოს პასიურ პოლიტიკას ამ მხარეში, როგორც ჩანს, ხელსაყრელ მომენტად იყენებს ძლიერი ურარტუ და ცდილობს თავისი გავლენის ქვეშ კუმახას ქვეყანა მოაქციოს. როგორც სარდურ II ამბობს: “...მომცა მან მე ხარკი: 40 მინა სუფთა (?) ოქრო, 800 მინა ვერცხლი, 3000 (ცალი) ტანსაცმელი, 2000 სპილენძის ფარი, 1535 სპილენძის თასი...³²

როგორც ვხედავთ, ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მონაცემები, ძირითადად, აღმოსავლეთ კაპადოკიის ტერიტორიაზე მდებარე “დასახლებებსა” და “ქვეყნებს” ეხება. ცნობათა დიდი ნაწილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის კვლევა-ძიებაში გვეხმარება. საინტერესო მითითებებს ვპოულობთ ჯსევე ცალკეული “ქვეყნების” პოლიტიკური ისტორიისათვის, ასურეთისა და მისი პროვინციების ურთიერთობის მეტნაკლებად სრული სურათის წარმოსაჩენად.

§5. გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროების ისტორია იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მონაცემთა კონტექსტში

დიდი კაპადოკიის ტერიტორიაზე მდებარე გვიანხეთური ხანის (ძვ. წ. X-VIII სს.) სამეფო-სამთავროთა (მელიდუ, კუმუხი, გურგუმი, თაბალი, მუშქების ქვეყანა, თუხანი და სხვ.) ისტორიის შესწავლისათვის იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი ძეგლები მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს. ამ დამწერლობით შესრულებული წერილობითი ძეგლების უმრავლესობა სწორედ აღმოსავლეთ მცირე აზიაშია აღმოჩენილი, ზემოდასახელებულ სამეფო-სამთავროთა კუთვნილ ტერიტორიაზე.

ძვ. წ. XVI ს-ის მცირე აზიაში ლუვიელების მიერ შექმნილი ლუვიურ-იეროგლიფური დამწერლობა, რომელმაც განსაკუთრებულ აღმავლობას გვიანხეთურ ხანაში (ძვ. წ. IX-VIII სს-ში) მიაღწია, 500-მდე იეროგლიფურ ნიშანს შეიცავს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისის თანახმად, იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა თავდაპირველად საკულტო ხასიათისა იყო. საკანცელარიო ხეთური ლურსმულისაგან განსხვავებით, იგი მონუმენტურ რელიგიურ დამწერლობას წარმოადგენდა. გვიანხეთურ ხანაში იგი სეკულარიზაციას განიცდის. ჩნდება მიძღვნილი და სამშენებლო წარწერები, ისტორიული შინაარსის ტექსტები, ტყვიის ფირფიტებზე სრულდება საქმიანი მიმოწერა.¹

იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით შესრულებული წარწერები, ძირითადად, ქვის საბეჭდავებზე², მონუმენტურ სტელებზე³, კლდეში ნაკვეთ რელიეფებზე⁴ და ტყვიის ფირფიტებზე⁵ დასტურდება.

ჩვენს მიმოხილვას მელიდუს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი წარწერების ანალიზით დავიწყებთ.

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები საკმაოდ მოკლე და მარტივ ინფორმაციას გვაწვდიან მედიდუს ისტორიის შესახებ. წარწერებში, ძირითადად, მეფეები, მათი შვილები და ქვეყნის მმართველებია მოხსენიებული (გურუნი, დარენდე, პალანგა, იზგინი, ისფექური, ქოთუქალე, სირზი)⁶.

მელიდის საშინაო პოლიტიკური ვითარების ამსახველი წარწერების ფრაგმენტები იზგინისა და ისფექურის იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში მოწმდება. ტექსტების მონაცემებით, მალატიის მმართველ თარას თვითნებურად გაუზრდია თავისი კუთვნილი ტერიტორიის ველებისა და ხეობების საზღვრები. უფრო მეტიც, მას ის ქალაქიც გაუშენებია, რომელსაც თავად მართავდა. არნუვანთას, რომელიც მალატიის მეფის სულუმალის ძე ყოფილა, თარასთან მოსალაპარაკებლად შეიკრიკი გაუზანია. როგორც ტექსტიდან ირკვევა, თარას იგი არ მიუღია და თავის ბატონთან უარით გამოუსტუმრებია.

ისფექურის წარწერის ავტორი არნუვანთა შემდგომ განვითარებულ მოვლენებზე ბუნდოვნად საუბრობს. ასე რომ ჩვენთვის უცნობია, თუ როგორ დასრულდა აღნიშნული ისტორია.

დღევანდელი მალატიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური ძეგლების გავრცელების მიხედვით შესაძლოა დავასკვნათ, რომ მედიდუს ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი გურუნთან გადიოდა, სამხრეთ-დასავლეთი იზგინთან, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ანქოთან, ხოლო ჩრდილოეთი – სირზისთან.

ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ მედიდის წარწერებში ხშირად ამ ქვეყნის მეფეთა სახელების მოხსენიებასაც ვხვდებით, რასაც მედიდის მეფეთა ქრონოლოგიის დასადგენად დიდი მნიშვნელობა აქვს. წყაროთა მოწმობით, მედიდის ერთ-ერთ მეფეს სულუმალი ერქვა. ეს სახელი რამდენიმე წარწერაში დასტურდება⁷. მალატიაში ნაპოვნი ლომზე შესრულებული წარწერა, რომელიც ნადირობის სცენებითაა დამშვენებული, ვინმე ხალპა-X-ს ეკუთვნის. იგი ძღვევამოსილი მეფის დეტერმინა-

ტივითაა წარმოდგენილი, თანაც, მას გენეალოგიაც ახლავს. მაღალტი-
შივე აღმოჩენილ, ირემზე ნადირობისადმი მიძღვნილ რელიეფზე სუვარ-
მის ძის - მარ-X-ის სახელი მოიხსენიება. საინტერესო მონაცემებს
გვაწვდის სირზის წარწერაც, სადაც ღვთაება რუვა და მისი საყვარ-
ელი მსახური, მაღალტიის მეფე სუტირუვა(ნთა) ფიგურირებს.⁸

წარწერებში, როგორც წესი, მეფის სახელებთან ერთად გვიანხეთუ-
რი ხანის ღვთაებათა სახელებიც მოწმდება. ზემოხსენებულ სირზის
წარწერაში ნათქვამია, რომ მეფე სუტირუვანთას ძალაუფლება ღვთაება
რუვამ გადასცა. გურუნში აღმოჩენილი წარწერა კი, დიდი ღვთაებებისა
და ქალღვთაებისადმი მიმართვით იწყება: “დიდო ღვთაება თარხუნთი,
დიდო ქალღმერთო ხეფათ, დიდო ღვთაება შარუმა რუვა”.⁹

მაღალტიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ქვის მონუმენტური ძეგლები,
ძირითადად, ნადირობის, მსხვერპლშეწირვისა და ზედაშეს შეწირვის
სცენებითაა წარმოდგენილი. მათ გრძელ კაბაში გამოწყობილი მეფის
ან დედოფლის გამოსახულებები ახლავს, რომელთაც, ხშირად, ხელში
თასი ან ძღვენი უჭირავთ. ერთ-ერთ სტელაზე იეროგლიფურ-ლუვიური
წარწერის კვალია შემორჩენილი. ქალღვთაების მხარეს “ქუბაბა” იკით-
ხება, ხოლო ღვთაების მხარეს – “რუთა”.¹⁰ იეროგლიფურ-ლუვიურ ტექ-
სტებში ხშირად მზის ღვთაებაც მოიხსენიება, რომელსაც ამ ტე-
რიტორიაზე თაყვანს ცემდნენ.¹¹ აღნიშნულ წყაროებში მოხსენიებული
ღვთაებათა ნომენკლატურა მაღალტიის პანთეონის სინკრეტულ ხასიათ-
ზე უნდა მიუთითებდეს.

ქვეყანა კუმუხის შესახებ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით
შესრულებულ ძეგლებზე ასევე მნიშვნელოვან ცნობებს ვხვდებით. წარ-
წერები უკეთებიათ თეთრი ფერის კირქვიან სტელებზე, წყაროსთან
ახლოს მდებარე კლდოვან რელიეფებზე. წარწერებს თან როგორც
ღვთაებათა, ასევე ჩვენთვის უცნობ ინდივიდთა გამოსახულებები ახ-
ლავს. აღნიშნული ძეგლები ლუვიური პანთეონის შესწავლაში დიდ

ნიშნული წარწერისა და ძეგლის (სავარძელი?) დამცველებად ზემოხსენებული ღვთაებები და ცისა და მიწის ღვთაებები გვევლინებიან.

ბოიბეიპინარში აღმოჩენილ ღოდებზე შესრულებული წარწერების მონაცემებს მაღპინარის კლდეზე ნაკვეთი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერა მნიშვნელოვნად ავსებს. მას თან მამაკაცის გამოსახულება ახლავს, რომელიც საკმაოდ გაცვეთილია. წარწერა ფრაზით “მე (ვარ)” იწყება. ტექსტის დაბოლოება დაზიანებულია. აღსანიშნავია, რომ გამოსახულების დეტალები ასურულ სტილზე მიანიშნებს. ვერ გამოვიცხავთ, რომ მას კისრის უკან გრძელი, შეკრული თმა ჰქონდა, კოჭებაჩედ დაშვებული არშიაშემოვლებული კაბა ეცვა, თავზე ფეხის ფორმის ქუდი ეხურა, ხოლო მარჯვენა ხელში კვერთხი ეკავა.¹⁴ წარწერის ავტორი ათაიაზასია. ეს ქანდაკება მას ქალაქ კუმახაში აღუმართავს. მზის ღვთაების ქანდაკებისათვის წყალობის მოსაპოვებლად ცხვარი უნდა შეეწირათ. წარწერა კრუღვისა და მუქარის შემცველი ტექსტით მთავრდება. ადრესატს ამ შემთხვევაშიც წარწერის პოტენციური შეკრაცხმყოფელი წარმოადგენს.¹⁵

ზემოთ აღინიშნა, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების ავტორებად ხშირად მეფეთა ქვეშევრდომები გვევლინებიან. მაღპინარის წარწერის ავტორი ათაიაზასი “ქალაქების სარიტა და სუქიტას მდინარის გამგებელია. პატრონი კი, ხათუსილია, რომლის ტიტულატურა ასეა წარმოდგენილი: “მმართველი, მეფე.” წარწერა შინაარსობრივად ახლოს დგას ბოიბეიპინარის სხვა წარწერებთან, სადაც პანამუვათი კუმუხის მმართველის - სუფილულიუმას მეუღლედ, აზამისის ქალიშვილად (აზამისი იყო ქალაქების - სარიტა და სუქიტას მდინარის გამგებელი) და ხათუსილის დედადაა მოხსენიებული. ხათუსილისა და სუფილულიუმას ასურეთის მეფეების - აშურნასირპალ II-ის, სალმანასარ III-ის,¹⁶ ადადნირარ III-ისა და სალმანასარ IV-ის წარწერებში მოხსენიებულ კუმუხის მეფეებთან - ქათაზილუსა და უშფილულუმესთან¹⁷

აიგივებენ. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბოიბეიპინარის სუფილულიუმა და ასურული ტექსტების უსუფილულუმე ერთი და იგივე პიროვნება იყო, ხათუსილი კი, მისი შთამომავალი, რომელსაც ძვ. წ. 773 წ. მამის შემდეგ და ქუშთაშის წინ (ურარტუს მეფე სარდურ II-ის ლაშქრობა ძვ. წ. 750 წ.) უნდა ემეფა. რაც შეეხება წარწერის ავტორს, მას შესაძლოა ტიტული მემკვიდრეობით პაპა - ახამისისაგან (დედის მხრიდან) მიეღო. ასე რომ, წარწერის ავტორი შესაძლოა ხათუსილის ბიძა ან ბიძაშვილი ყოფილიყო.¹⁸

ზემოხსენებულ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში საყურადღებო ცნობებს ვპოულობთ კუმუხის ისტორიის სხვა საკითხების გასაშუქებლადაც. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა კუმუხის კუთვნილ ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ტექსტებში მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ცნების - “ცხერის” მოხსენიება. არანაკლებ მნიშვნელოვანია ადიამანის სტელაზე ხარის გამოსახულების არსებობაც.¹⁹ ამასთანავე ისიცაა ნიშანდობლივი, რომ მალპინარის კლდიდან მომდინარე წყაროს წყალს “მალპინარი” (Cattle-spring) უწოდეს, რაც ქართულად “ნახირის სარწყულბელს” ნიშნავს.²⁰

როგორც ჩანს, კუმუხის ქალაქები სტრატეგიული მნიშვნელობის ადგილებში იყო განლაგებული. შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ ბოიბეიპინარისა და მალპინარის ზემოთ უკვე მოხსენიებულ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში მოხსენიებული სამი ქალაქიდან: სარიტა, სუხიტა და კუმახა, პირველი ორი მაინცდამაინც მდინარის პირას იყო გაშენებული.²¹

გვიანხეთური ხანის სამეფო გურგუმის ისტორიის შესახებ მის სავარაუდო ტერიტორიაზე ნაპოვნი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები საუკეთესო ინფორმაციას გვაწვდიან. თუ ამ ძეგლების გავრცელების არეალის მიხედვით ვიმსჯელებთ, გურგუმი გვიანხეთური ხანის სამეფო კუმუხის მეზობლად, მის დასავლეთით უნდა მოვთავსოთ. საქმე ისაა,

რომ გურგუმის კუთვნილი ეპიგრაფიკული ძეგლების გავრცელების აღმოსავლეთი საზღვარი მიახლოებით მარაშთან გადის. აქვე დავძენთ, რომ გურგუმის კუთვნილი ცალკეული წერილობითი ძეგლები Kara-burclu-სა და Kurtül-შია აღმოჩენილი.²²

მარაშ I-ის წარწერა ლომის ფიგურაზეა დადასტურებული. იგი წარწერის ავტორის მოხსენიებით იწყება: “მე ვარ ხალფარუნცია”. ამ ფრაზას მეფის ვრცელი ტიტულატურა და გენეალოგია მოსდევს. აღნიშნული ტიტულატურა მაღალფარდოვანია. მეფე იწოდება: “მსაჯულად”, “გურგუმის მეფედ”, “ღვთაებათა მოსიყვარულედ”, “ხალხისაგან დიდად პატივცემულად”. მეფის გენეალოგია ვრცელია. იგი სრულ ინფორმაციას გვაწვდის მეფის წინაპრების შესახებ. წარწერაში მოიხსენიება არა მარტო გურგუმის მეფის მამა, პაპა, არამედ მისი პაპის პაპაც და პაპის პაპის პაპაც.

ჩვენთვის საინტერესო იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერებიდან კარგად ჩანს, რომ გვიანხეთურ სამეფო-სამთავროებში გავრცელებული ოფიციალური იდეოლოგიის შესაბამისად, სამეფო ხელისუფლება ღვთაების მიერ ბოძებულად იყო მიჩნეული. მაგალითად, ხალფარუნციას წარწერაში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ იგი მეფედ და მსაჯულად სწორედ ღვთაება რუვანთიმ დაადგინა.²³

ღვთაებასთან მეფისა და სამეფო ხელისუფლების მიმართებაზე მეფეთა სახელებიც მიუთითებს: მეფეთა სახელების დიდი ნაწილი თეოფორულია. ასეა, კერძოდ, თავად ხალფარუნციას სახელიც, რომელიც მისი მფარველი ღვთაების რუვა-რუვანთის სახელს უკავშირდება.²⁴ გვიანხეთური ხანის მეფეთა სახელებში ხშირად გამოიყენება უზენაესი ღვთაების თარხუნთის სახელიც. ასეთია, მაგალითად, მარაშ II-ის ტექსტში მოხსენიებული თარხუნთივასტი, რომელიც Ai[mi]-ს მეუღლე ყოფილა, მის ერთ-ერთ კომპონენტად ღვთაება თარხუნთის სახელია აღებული. იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში (Kurtül) მეფე უზენაესი

ღვთაების მსახურადაა წარმოდგენილი. ეს ფრაგმენტული წარწერა შემდეგი სიტყვებით იწყება: “მე ვარ Las, მეფე? ღვთაება თარხუნთის მსახური.”²⁵

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მონაცემებით, გურგუმში სამეფო ხელისუფლება მემკვიდრეობით მამიდან შეიღზე გადადიოდა აკი ხალფარუნცია გვამცნობს კიდევ: “მე მამისეულ სავარძელში ვიჯექი.” ზემოხსენებული ტექსტიდან კარგად ჩანს, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მეფე თავისი დინასტიის ინტერესებისა და კეთილდღეობისათვის ზრუნვას. ხალფარუნცია თავის წარწერებში აღნიშნავს, რომ მან გურგუმის ტერიტორიის გაფართოებისათვის ქვეყანა ჰიჯარკას ქალაქი ალასუვასა დაიქვემდებარა, მისი მოსახლეობა კი, დაიმონა, ხოლო ქვეყნის უსაფრთხოებისათვის “გამაგრებული კედელი ააშენა”.²⁶

ძვ. წ. VIII ს-ის იეროგლიფურ-ლუვიურ წყაროებში საინტერესო ცნობებია შემონახული თუხანის ქვეყნის შესახებაც. ეს წარწერები იერიზის, ბორისა და ბულღარ-მადენის მიდამოებშია აღმოჩენილი. ზემოხსენებულ პირველ ორ მონუმენტურ სტელაზე მეფე ვარპალავას ფიგურაა გამოსახული. იგი კაბითა და მოსასხამითაა წარმოდგენილი.²⁷ ბულღარ-მადენის კლდეზე ამოკვეთილი წარწერა კი, მეფის ვასალს ეკუთვნის.

ვარპალავას მონუმენტის აღმოჩენის ადგილი მიგვანიშნებს, რომ ტექსტში მოხსენიებული მისი სამთავრო თუვანუვა, დაახლოებით ტიანას მიდამოებში, დღევანდელი ნიდდეს ვილაიეთში მდებარეობდა, რომელიც, სავარაუდოდ, ერედლიდან (იერიზი) კილიკიის კარის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიამდე იყო გადაჭიმული.²⁸

ზემოხსენებული იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები ავტორის მოხსენიებით იწყება. წარწერის ავტორის სახელს ტიტულატურა და გენეალოგია ერთვის. ასე, მაგალითად, ცნობილი წარწერა იერიზიდან გვამცნობს, რომ თუვანუვას მეფე ვარპალავა მამუს ძე ყოფილა. ბორის

წარწერაში იგივე მეფე სამართლიან და ღვთისმოსავ ხელმწიფედ იწოდება.²⁹

თუვანუგას მეფე ვარპალავა ასურული წერილობითი წყაროებიდანაცაა ცნობილი (თიგლათფილესერ III-ის წარწერა თიხის ფირფიტაზე). ასურულ ტექსტში მას ურბალა თუხანელი ეწოდება.³⁰ როგორც ჩანს, ვარპალავა-ურბალა დაახლოებით ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარში მოღვაწეობდა.

ბორის წარწერიდან კარგად ჩანს, რომ ვარპალავა აღმშენებლობით საქმიანობას ეწეოდა: მისი ინიციატივით შვიდი სასახლე აუგიათ და ვენახებიც გაუშენებიათ. ვარპალავა-ურბალას წარწერებში ხაზი გვიანხეთური ხანის უზენაესი ღვთაების თარხუნთასის როლსაც ესმება, რომელიც მეფის მფარველად და მისი მოღვაწეობის წარმმართველადაა წარმოდგენილი.³¹

თუვანუგას ქვეყანაში მეფისადმი დაქვემდებარებულ პირთა მნიშვნელობაზე მეფის ქვეშევრდომის სახელით შედგენილი წარწერების სიმრავლე მიუთითებს. ბულღარ-მადენის წარწერიდან ვგებულობთ, რომ თუვანუგას (თუხანის) მეფე ვარპალავა-ურბალას მუთის მთა და მისი შემოგარენი თარხუვარას ვაჟისთვის, თარხუნაზისთვის უბოძებია. მისთვისვე ლაშქარი და სახედრები ჩაუბარებია. ამ ამბის უკვდავსაყოფად თარხუნაზს სტელა აღუმართავს, რომელზედაც იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერა ამოუკვეთია.³²

ამ წარწერაში ერთი გარემოებაა ნიშანდობლივი. კერძოდ, სარგონ II-ის დროს თარხუნაზი მელიდის მეფედ გვევლინება, იგი ერთ დროს ასურეთის ვასალიც ყოფილა, შემდეგ კი, სარგონისათვის ურჩობა გაუწევია.³³ სავარაუდოა, რომ თარხუნაზი, როგორც წარწერაშიცაა ნათქვამი, ქვეყნის გარეთაც “სამართლიანად” მოღვაწეობდა. შესაძლოა, მან ერთგული სამსახურით მიიღო დამსახურებული წყალობა თუვანუგას მეფე ვარპალავასგან. თუმცა, თარხუნაზი ქალღვთაება ქუბაბას, ღვთა-

ება თარხუნთსა და ღვთაება რუეას მფარველობით სარგებლობს. იგი შემდეგი ტიტულატურითაა წარმოდგენილი: “მეფე ვარპალავას ვასალი, მმართველი, ღვთაებათა მიერ ბოძებული...”. საყურადღებოა, რომ თარხუნაზისა და მისი მამის სახელები ასევე თეოფორულია.³⁴

ზემოაღნიშნული წარწერები თუხანის რელიგიური ცხოვრების რეკონსტრუქციის თვალსაზრისითაცაა საინტერესო. ტექსტებში, როგორც წესი, არა მხოლოდ ლუვიური ღვთაებების – თარხუნთასის, რუეანთის, ქარხემიშელი ქუბაბას სახელებს ვხვდებით, არამედ მთვარის ღვთაებასა და ბაბილონურ ღვთაება ნაკარვასაც.

თაბალის ისტორიის შესახებ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში გაცილებით მეტი ინფორმაცია მოგვეპოვება. მათი სიმრავლე და გავრცელების დიდი არეალი თაბალის ადგილმდებარეობის დადგენაში გვეხმარება. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ნ. ხაზარაძის მიერ 1978 წ. გამოცემული მონოგრაფია “აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში”, რომელშიც თაბალის ისტორიის კარდინალური საკითხები საკმაოდ ამომწურავადაა გაშუქებული.

თაბალური ეპიგრაფიკული ძეგლები მათი ავტორების მოხსენიებით იწყება. ავტორებად მეფე, მისი ვასალები, ქურუმები (ერკილეთი I, სუვასა), დასახლების მმართველები (ანდავალი) და არმიის მეთაური გვევლინებიან.³⁵

დიდია ამ წარწერების, როგორც თაბალის სოციალური განვითარების ისტორიის წყაროს მნიშვნელობაც.

თაბალური წარწერების მიხედვით, სოციალური კიბის უმაღლეს საფეხურზე მეფე იდგა. ტოპადას წარწერაში ხაზგასმითაა აღნიშნული თაბალის მეფის – ვასურმეს ტიტულატურა და გენეალოგია: “მე ვარ დიდი მეფე ვასურმე... შვილი დიდი მეფე თუვათისა.”

ტოპადას ზემოაღნიშნული წარწერიდან ირკვევა, რომ მეფის თვალსაზრისით, მათი მოღვაწეობა ღვთაებრივ საწყისებთანაა დაკავშირებული. მეფეს წინ ღვთაება ან ღვთაებათა ჯგუფი მიუძღვის და იგი ქვეყანას მათი საშუალებით მართავს. სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომავლობის კონცეფციას უნდა უკავშირდებოდეს ის გარემოებაც, რომ მეფეები, როგორც წესი, თეოფორულ სახელებს ატარებდნენ. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა თაბალის მეფის ვასუსარმა-ვასურმეს (ასურული წყაროების უასურმეს) სახელები, რომლებიც ღვთაებას სარმას სახელიდან მომდინარეობენ.³⁶

ტოპადას წარწერის ძირითადი შინაარსი შესავალ ნაწილს მოსდევს, სადაც ქალაქ პარვიტას დაპყრობაზეა საუბარი. ირკვევა, რომ ამ ქალაქს მეფე არ ჰყოლია. უცნობი რჩება ის ძალა, რომელმაც ვასურმეს ამ დასახლებულ პუნქტში წინააღმდეგობა გაუწია, რაც ქალაქის კედლის დანგრევით გამოიხატა. წარწერის მოწმობით, ეს ძალა (სახელი უცნობია) ქალაქ პარვიტაში “თავისი მიწიდან” მისულა, ანუ იგი არა მკვიდრი მოსახლეობა ყოფილა, არამედ “თავისი მიწიდან” მისული. ვასურმეს ქალაქის გასანადგურებლად ცხენოსანი ჯარი გაუგზავნია და ღვთაებების – თარხუნთისა და სარმას დახმარებით ხელისუფლება დაუბრუნებია. ამ ისტორიული მოვლენის აღსანიშნავად ვასურმეს ზემოაღნიშნული წარწერა აღუმართავს. წარწერა მუქარის ფორმულით მთავრდება.³⁷

ვასურმეს მამის სახელი – თუვათი კულულუ I-სა და ჩიფლიქის წარწერებიდანაა ჩვენთვის ცნობილი. წარწერები მის ვასალებს ეკუთვნით, რომლებიც, სავარაუდოდ, მეფის შემდეგ სოციალური კიბის მომდევნო საფეხურზე დგანან. მეფის მსგავსად, ისინიც უზენაესი ღვთაების ან ღვთაებათა მფარველობით სარგებლობენ. ვასალები ღვთაებებს თაყვანსცემენ, განადიდებენ და საჩუქრებს უძღვნიან, ჩვენთვის გაუგებ

ბარი დანიშნულების artali-ს უგებენ. ღვთაებები კი, ქვეყანაზე მათ ხელისუფლებას მუდმივად უზრუნველყოფენ.³⁸

ამრიგად, ზემოთ განხილული წარწერების მიხედვით, შესაძლოა დავასკვნათ, რომ თაბალის ქვეყანა, რომლის სათავეში მეფე იდგა, ქვეშევრდომების მეშვეობით იმართებოდა, რაც თავისი მხრით იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ თავად ქვეყანა რამდენიმე ადმინისტრაციული ერთეულისაგან შედგებოდა.

თაბალის ქვეყანაში სამხედრო აპარატი საკმაოდ განვითარებული ჩანს. ამაზე უნდა მიუთითებდეს პორსუკში აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერა, რომელიც მეფე მასა-ურჰისას არმიის სარდალს – პარაჰვარას ეკუთვნის.³⁹ სავარაუდოა, რომ თაბალში მეფესთან დაახლოებული სამხედრო ფენა საზოგადოების მაღალ წრეს ქმნიდა. წარწერების მოწმობით, ჯარი ქვეითი და ცხენოსანი ნაწილისაგან შედგებოდა.

თაბალის ეკონომიკური ისტორიის შესახებ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში საგულისხმო ცნობებია დაცული. წარწერებში მიწათმოქმედებასთან და მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ტერმინებია ნახსენები. ესენია: “ვაზი”, “პური”, “ქერი”, “ხარი”, “ცხვარი”, “ცხენი”, “ჯორი”. კულულუს წერილობითი ძეგლების მონაცემებით, თაბალის ქვეყანაში მოწესრიგებული საგადასახადო სისტემა არსებობდა. როგორც კულულუს აღმოჩენილი ტყვიის ფირფიტებიდან ჩანს, გადასახადის ერთ-ერთ სახეობას ქერი და ცხვარი შეადგენდა. სულთანხანის წარწერაში საინტერესო ცნობა მოგვეპოვება გადასახადის გაუქმებასთან დაკავშირებით. ვასურმემ ქალაქ სირვათივარაში ხარკის მიღების სანაცვლოდ მიწასა და ვენახზე ზოგიერთ გადასახადს აუქმებს. კულულუს ტყვიის ფირფიტაზე შესრულებულ წარწერაში ტერმინი “ღვინის მწეა” ნახსენებია, რაც თაბალში მელვინეობის განვითარებაზე უნდა მიუთითებდეს.⁴⁰

კულულუს ტყვიის ფირფიტებმა თაბალის ქალაქების სია შემოგვიწვინა, რაც ამ ქვეყანაში საქალაქო ცხოვრების სურათის აღდგენაში

გეგმარება. ტყვიის ფირფიტაზე ქალაქ ურამუვას ხალხის საკმაოდ გრძელი სიაა დაცული. ჩვენთვის უცნობია, თუ სოციალური განვითარების რომელ საფეხურზე იდგნენ ისინი. საკუთარი სახელები (ხალხის) ტექსტში გაფანტული სახით მრავალგზის მეორდება. ჯ. პოკინის ვარაუდობს, რომ საკუთარი სახელები შეიძლება მამის სახელთან, ხელობა-სტატუსის სახელთან დავაკავშიროთ, ან წარმოშობის ადგილსამყოფელთან გავაიგივოთ.⁴¹

ჩვენამდე მოღწეულ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით შესრულებულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში საინტერესო ცნობებია დაცული მუშქების ქვეყნის შესახებაც. რამდენიმე წარწერა ყარა-დალისა და მასთან ახლომდებარე ყიზილ-დალის მიდამოებშია აღმოჩენილი, ერთი კი, ჩრდილოეთ სირიაში მდებარე ქარხემიშში (ჯერაბლუსი) მოწმდება.⁴²

ყარა-დალისა და ყიზილ-დალის წარწერები მუშქების მეფე ხართაფუს ეკუთვნის. ტექსტებში მეფის მაღალფარდოვანი ტიტულატურა და გენეალოგიაა დადასტურებული. ხართაფუ დიდ მეფედ და გმირადაა წარმოდგენილი, ისევე როგორც მისი მამა მურსილიც.

ზემოაღნიშნული წარწერები სპეციალურადაა შესწავლილი და გაანალიზებული ნ. ხაზარაძის მიერ. ხეთური და გვიანხეთური ხანის წარწერებთან ამ ეპიგრაფიკული ძეგლების ურთიერთშედარების საფუძველზე და სხვა მონაცემების გათვალისწინებით ისინი ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით, დაახლოებით X ს-ის 40-30-იანი წლებისა და IX ს-ის დასაწყისით (90-იანი წლებით) თარიღდებიან.⁴³

თუ ყარა-დალისა და ყიზილ-დალის წარწერების მონაცემებით ვიმსჯელებთ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მუშქების ქვეყანა რამდენიმე აღმინისტრაციულ ერთეულს მოიცავდა. ხართაფუ KUR დეტერმინატივითა და №213 და №245 იეროგლიფებით აღნიშნული ქვეყნების დიდ მეფედ ბეველინება. სამეცნიერო ლიტერატურაში “ქვეყანა 213” “კლდეკარის ქვეყანად”, ხოლო “ქვეყანა 245” ტავროსის მთის მხარედ მოიაზრება. აღ-

ნიშნული იდენტიფიკაციების საფუძველიანობას ამ წარწერების გაკრ(კ)ლების არეალი ერთმნიშვნელოვნად მხარს უჭერს.

ზემოაღნიშნული წარწერების ჩვენებათა საფუძველზე, შესაძლოა დავასკვნათ, რომ მუშქების ქვეყანა მთიან მხარეში მდებარეობდა, რომელიც მდინარე ჰალისის შუა დინების სამხრეთით განლაგებულ რეგიონს მოიცავდა.

ყიზილ-დაღისა და ყარა-დაღის წარწერები ძალზე ლაკონურია. ყურადღება ძირითადად მეფეზეა გამახვილებული. წარწერაში მეფის მამის მოხსენიება, როგორც ჩანს, სამეფო ხელისუფლების მემკვიდრეობით ხასიათზე უნდა მიუთითებდეს.

ჩრდილოეთ სირიაში, დღევ. ჯერაბლუსში (ქარხემიში) აღმოჩენილი ქარხემიშის მეფის იარიჩისის იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერა, სადაც მუშქების ქვეყანა მოიხსენიება, ძვ. წ. VIII ს-ის 60-40-იანი წლებით თარიღდება. როგორც წარწერიდან ჩანს, მუშქებისა და ქარხემიშის ქვეყნებს შორის ურთიერთობაში პირველობა ქარხემიშის მეფეს ეკუთვნოდა. მოგვიანებით კი, როგორც ამას ასურული წყაროები გვჩვენებენ (სარგონ II-ის “ანალები”), როლები იცვლება: ქარხემიში სხვა გვიანხეთურ სამეფო-სამთავროებთან ერთად (თაბალი, თუნა) მუშქების მეფე მითას, როგორც მთავარ წარმართველ ძალას უკავშირდება და ანტიასურული კოალიციაც ყალიბდება.⁴⁴

ისევე როგორც აღმოსავლეთ მცირე აზიის გვიანხეთური ხანის სხვა სამეფო-სამთავროებში, მუშქების ქვეყანაშიც პანთეონის სათავეში უზენაესი ღვთაება “თარხუნთი ცისა” იდგა. ყარა-დაღის წარწერაში სხვა ღვთაებების სახელებსაც ვხვდებით. ესენია: “ღვთაება დიდი მთისა” და “ღვთაება Na213”.

როგორც ვხედავთ, წარმოდგენილი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის გვიანხეთური სამეფო-სამთავროების ისტორიის რე-

კონსტრუქციისათვის. ამ ინფორმაციის მართებულობას საეხსებო ადასტურებენ, ერთი მხრივ, ძველადმოსავლური წერილობითი ძეგლების მონაცემები და, მეორე მხრივ, მცირე აზიის სხვადასხვა რეგიონებში XXს-ში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები.⁴⁵

§6. გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროები არქეოლოგიური
გათხრების შუქზე

XX საუკუნის შუა ხანებიდან დაწყებული ამ ბოლო დრომდე აღმო-
სავლეთ მცირე აზიაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა გვიანხე-
თური ხანის სამეფო-სამთავროთა ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნე-
ლოვან წყაროს წარმოადგენს.

გვიანხეთური ხანის მუშქების განსახლების სავარაუდო ტერიტორი-
აზე (დღევ. კონია) ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად
მოპოვებულ მატერიალურ ძეგლთა ნაშთებს, ძირითადად, თიხის ჭურჭე-
ლი წარმოადგენს. 1964 წელს კონიაში გათხრების შედეგად უამრავი
ორმო აღმოჩნდა, რომლებშიც დოქების (ძირითადად, ნაცრისფერი ჭურ-
ჭლის) ნამსხერვეები აღმოაჩინეს. ნაგებობათა ნაშთები არ გამოვლინდა.¹

მოგვიანებით არქეოლოგებმა კვლავ კონიის რეგიონში (აღლათინ თე-
ფეში) ხაზოვანი სტილით მოხატული, ცხოველთა ფიგურებით დამშვე-
ნებული ჭურჭელი იპოვეს. ჭურჭელზე, ძირითადად, ლომები, თხები და
შევარდნებია გამოსახული, ირმებისა და ხარების გამოსახულებები იშ-
ვიათადაა წარმოდგენილი. ამ ჭურჭელს მკვლევარები ძვ. წ. VIII საუ-
კუნით ათარიღებენ.²

1975 წელს კონიის რეგიონში მდებარე ყარა-ჰუიუქში სფინქსის გა-
მოსახულებიანი ვაზა აღმოჩნდა. იგი საკულტო დანიშნულების უნდა
ყოფილიყო. ხეთურ-იეროგლიფურად ნავი ცის აღმნიშვნელ იეროგლიფს
წააგავს. ხეთური ტექსტების მიხედვით მას ღიბაციის შესასრულებ-
ლად იყენებდნენ და *tapišana* ეწოდება.

სფინქსი მამაკაცის თავის ფიგურითაა წარმოდგენილი. მას დიდი
ყურები, სპირალური ფორმის ნაწნავი, სქელი წარბები, სწორი ცხვირი,
უღვაშები, თხელი ტუჩები და სამკუთხედი წვერი აქვს. ამ ვაზას, რო-
გორც ჩანს, მეორე მხარესაც ჰქონდა ასეთივე ფიგურა გამოსახული,

რადგან მეორე თავის ფიგურა ცალკე ფრაგმენტის სახით იქნა მიკვლეული. აღნიშნულ ვაზას ძირზე ლომის თათები ჰქონდა. ჭურჭელი კარგად გაპრიალებული და ყავისფერი იყო.³

XX საუკუნის 90-იან წლებში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად კონიაში Kicikişla-ს მხარეში კერამიკული ნაწარმი გამოვლინდა, რომელიც ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. მოპოვებული თიხის ჭურჭელი ახლო მსგავსებას დასაველეთ და სამხრეთ-დასაველეთ ანატოლიურ კერამიკასთან ამჟღავნებს, ისეთი, როგორიცაა იონური ჩიტის ვაზები, შავ-წითელი თიხის ჭურჭელი.⁴

ჯ. მელარტის მოსაზრებით, ტავრის მათა სისტემა აღიშარ IV-სა და ნაცრისფერ ჭურჭელს შორის სამხრეთით საზღვარს ქმნიდა. ცხოველთა ფიგურებით მოხატული ჭურჭელი, რომელიც გორდიონშია მიკვლეული, აღნიშნული სახეობა კონიაშიც დასტურდება. ჩანს, რომ კონია ასეთი სახეობის აღმოსაველეთ საზღვარს წარმოადგენდა, რადგან კონიის რეგიონის დასაველეთ მხარეში ჯერჯერობით მჯდომარე ცხოველებით მოხატული თიხის ჭურჭელი არ გამოვლენილა.⁵

როგორც დავინახეთ, მუშქების განსახლების სავარაუდო ტერიტორიაზე (კონიის რეგიონში) მოპოვებულ თიხის ჭურჭელს თასები და ვაზები შეადგენს. თიხის ჭურჭლის როგორც შიგნითა, ისე გარეთა მხარეც მოხატულია. მათი დეკორაციის სახე მოტივების ფართო მწკრივს გვიჩვენებს. გამოყენებულია როგორც პარალელური ზოლები, ვერტიკალური ხაზები პარალელურ ზოლებს შორის, ისე კონცენტრირებული წრეები, ტალღოვანი ხაზები, ჭადრაკის დაფისებრი სახეები, დიაგონალური და წერტილოვანი სახეები.⁶

გაცილებით მეტი არქეოლოგიური მასალა თაბალისათვის სავარაუდო ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. გვიანხეთური ხანის თაბალის სხვადასხვა რაიონებში ნაპოვნი ცალკეული ძეგლებისა თუ ნაქალაქარების

ნაშთები საშუალებას გვაძლევს, რათა მეტნაკლებად აღვადგინოთ მისი ისტორია.

1968 წ. გოლუდაღის მაღალმა ბორცვმა არქეოლოგების ყურადღება მიიპყრო. ჩატარებული სამუშაოების შედეგად გვიანხეთური ხანის ნაქალაქარი გამოვლინდა. ბორცვის უმაღლესი ნაწილი გარშემოვლებული იყო აღმოსავლეთ-დასავლეთის მხრიდან 1 კმ. სიგრძის კედლით კედელს სამი ჭიშკარი, აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით ჰქონდა დატანებული. ოვალური ფორმის კედელი, რომელიც თავდაცვით ნაგებობას ეკუთვნოდა, დასავლეთიდან კრატერითა და ტბით იყო გარშემოვლებული და ამიტომ მას გოლუდაღი ეწოდება. დიდი პარალელოგრამის ციტადელი (დაახლ. 100×261მ.) შიგნით ნაგებობათა კომპლექსით ცენტრში იყო აღმართული. ქალაქის ცალკეული ნაგებობანი ერთმანეთისაგან ქუჩებით იყო გამოყოფილი. შესასვლელი ფართო იყო. შიდა ჭიშკარი მჯდომარე სფინქსების რელიეფური გამოსახულებანი იყო გაფორმებული. ხოლო ციტადელის შესასვლელი ორთავიანი და ოთხთავიანი ღომების ფიგურებით დამშვენებული. ეს ფიგურები ახლა კაისერის მუზეუმში ინახება. იქვე, ალიშარ IV-ის მსგავსი ხელით ნაკეთი ცხოველთა ფიგურებით მოხატული თიხის ჭურჭელსაც მიაკვლიეს. ეს კერამიკული ნაწარმი სტილისტურად უფრო მდიდრულია, ვიდრე გორდიონსა ან ალიშარში აღმოჩენილი. ეს გვაფიქრებინებს, რომ გოლუდაღი და ქონიის ზონა უნდა ყოფილიყო წარმოების ცენტრი. არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოირკვა, რომ ქალაქი ძვ. წ. VIII ს-ში ხანძრის შედეგად განადგურებულა და მას შემდეგ აღარ გაშენებულა.⁷

წარმატებული გამოდგა არქეოლოგიური გათხრები ქიულ-თეფეში. ბორცვის გათხრისას ქალაქის ნაწილი იქნა გასუფთავებული. ქალაქს კედელი ჰქონდა გარშემოვლებული. იგი 6 მეტრი სისქის იყო, რომელზეც მართკუთხა კოშკები იყო დატანებული. შიგნით ქვის კიბე ზემოთ

ადიოდა. თვით კედელი კირდულაბის გარეშე იყო აგებული. დასახლება ძვ. წ. IX-VII საუკუნეებით თარიღდება.

მოგვიანებით სრულად წარმოჩნდა ნაქალაქარის სურათი: ნაგებობა მეგარონის ტიპის, გადაუხურავი იყო. ოთახი დაუმუშავებელი ობსიდიანით დაფარული. შესასვლელი სვეტებით დამშვენებული. სხვა ნაგებობები ნათალი ქვის ბლოკებით იყო ნაშენი, კედლები სქელი იყო. იქვე დიდი რაოდენობით ქოთნები აღმოჩნდა. ისინი ალიშარ IV-ის მსგავსია და ცხოველთა მოტივებითაა მოხატული. ნაცრისფერი და შავი ფერის ჭურჭელი იშვიათია, ხოლო მკრთალი ყვითელი და ღია ყავისფერი დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა. იგი ადგილობრივი ნაწარმია.⁸

გვიანხეთური ხანის ნაქალაქარი კულულუს ტერიტორიაზე აღმოჩნდა. ქალაქი ტერასის ფორმის ბორცვზე იყო გაშენებული. მას სტრატეგიული დანიშნულება ჰქონდა, რადგან ბორცვი სივასისა და მაღალტიის გზებზე ადვილი შესამჩნევი იყო. აქაც ქალაქი გაღავნით იყო გარშემორტყმული. დასახლება მასიური ნაგებობებისგან შედგებოდა. კულულუს ნაქალაქარი გოლუდალის მსგავსად გადამწვარი და დანგრეულია. იგი დაახლოებით ძვ. წ. VIII საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს.

უკვე კარგად ცნობილი მოხატული ე. წ. “ფრიგიული” კერამიკა კულულუსშიც აღმოჩნდა. თურქების მიერ შეგროვილია ბაზალტისა და ანდეზიტის ფრაგმენტები, სტელა იეროგლიფური წარწერით, ტყვიის ფირფიტები იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტებით, მონუმენტური ქანდაკებები. მათ რიგს განეკუთვნებიან – სფინქსის თავი, ნატეხი ხელი, წვეროსანი ღვთაების ქანდაკება რქიანი გვირგვინითა და ვარდულებით შემკული თავსაბურავით, სხვა ქანდაკებათა პატარა ფრაგმენტები, რომლებიც ახლა კაისერის მუზეუმში ინახება. ბევრ მათგანს ჩაუტარდა რესტავრაცია და ტყვიის ფირფიტების ახალი მონაცემებით მკვლევარებმა ბაზალტის უთავო ქანდაკება თაბალის მეფე ვასურმეს ვასალს მიაკუთ-

ენეს. ქანდაკება 3 მეტრი სიმაღლისაა და სამოსი ფუნჯებითა და 'სიგ-ზაგისებური სალტეთია გაწყობილი.'⁹

პორსუკში ზეივე-პუიუქის მაღალ ბორცვზე არქეოლოგებმა გათხრების შედეგად ქალაქის დიდი ნაწილი გაწმინდეს. იგი გვიანხეთური ხანის დასახლება აღმოჩნდა. აგურის დიდი კედლები ქვის საძირკველზე იყო ნაშენი, რომლის სისქე 2.50 მეტრი, ხოლო შემორჩენილი სიმაღლე 3 მეტრი იყო. ეს კიდევ ერთხელ ადასტურებს გვიანხეთურ ხანაში საფორტიფიკაციო სისტემის განვითარებას. ნაგებობას კოშკები ამშვენებდა. იგი პატარა ქვებით იყო აგებული და ოთხკუთხედი ფორმისაა. კედელში კი, ქვის კარიბჭეა დატანებული.

პორსუკის რეგიონში Ulukisla-ს ტერიტორიაზე საკმაოდ დაზიანებული დიდი საფორტიფიკაციო კედელი გაიწმინდა. მოგვიანებით, ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მთლიანი სახით იქნა გამოვლენილი ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობის ნაშთები. გაირკვა, რომ ოდნავ დაქანებულ ადგილას მდებარე ციტადელს პარალელური კედლები საზღვრავდა. ძველი შესასვლელი ამოვსებული და სხვა მხარეს იქნა გადატანილი. ახალი შესასვლელი კი, გამოუმწვარი აგურის კამაროვანი სახურავით იყო გადახურული. ნაქალაქარი გვიანხეთური ხანით თარიღდება.

პორსუკში ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად კიდევ ერთი დასახლების ნაშთები მაღალ ბორცვზე აღმოჩნდა - წინა ჭიშკარითა და თავისი სახურავით, ხის კოჭებითა და კარით, რომელიც ხეთურ კონსტრუქციას განეკუთვნება. არქეოლოგიურმა კვლევამ აჩვენა, რომ ეს ნასახლარიც დამწვარია.

პორსუკის სამოსახლოებში არაჩვეულებრივი თიხის ჭურჭელი გამოვლინდა: ნარინჯისფერი თასები, მონოქრომული თეთრ ლივლივაზე მოხატული, მრგვალპირიანი დოქები პარალელური და ტალღოვანი ხაზებით მორთული, მაღალი პითოსი რვა პორიზონტალური ამობურცუ-

ლი ზოლებით მოხატული. მისი ზემო ნაწილი ყურის ორი მწკრივით იყო მორთული და ვარდულის შთაბეჭდილებას ქმნიდა. პითოსს ტყუის ქვეშ ხარის თავის რელიეფური გამოსახულება ამშვენებდა. ჭურჭელთან ერთად სამეურნეო დანიშნულების იარაღიც იღო - ძელის საგანი, ტარი, ნემსკავი ბრინჯაოს მოქლონებით, რომლის ბოლოში რკინის ფრაგმენტი იყო. მკვლევარები ზემოხსენებულ ნივთებს ძვ. წ. IX-VII საუკუნეებით ათარიღებენ.¹⁰

ჩვენთვის საინტერესო ხანის თაბალური ნაქალაქარი არქეოლოგებმა ტოპაკლიშიც გათხარეს. ქალაქის სრული სურათის აღდგენა მისი სერიოზული დაზიანების გამო შეუძლებელია. თუმცა, ქალაქის თავდაცვითი სიმაგრის უზარმაზარი კედელი ნათლად მეტყველებს დასახლების დაგეგმარებისა და არქიტექტურის სრულყოფილებაზე. აღნიშნული კედლის სიგანე 4.60 მეტრი და სიმაღლე 3.50 მეტრი იყო. მას ჯუბირიც ჰქონდა.

ტოპაკლიში, ისევე როგორც სხვა თაბალურ სამოსახლოებზე დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი კერამიკული ჭურჭელი (ძირითადად, თასები, ვაზები). ისინი ლაქწასმულია და ყვითელი, წითელი და მწვანე ფერებითაა მოხატული, რომლებზეც გეომეტრიული მოტივები საკმაოდ მარტივადაა დეკორირებული. მოხატულ ჭურჭელთან ერთად გამოუმწვარი თიხის ზეზუს ქანდაკება აღმოჩნდა.¹¹

ნიღდეს რეგიონში Pinarbaşı კუიუქში მდებარე მაღალი ბორცვის გათხრისას ფრიგიული ხანით დათარიღებული ნაქალაქარი გამოვლინდა, რომელიც ისლამური სამარხებით იყო გადაფარული. ნაგებობის საძირკველი დიდი ნათალი ქვებითაა ნაშენი. იატაკის ქვეშ პოლიქრომული თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები აღმოჩნდა. კერამიკული ჭურჭელი ყვითლად, შავ პარალელურ ხაზებად ღია წითელსა და ვარდისფერ ფონზეა მოხატული, თავმოყრილი წრეებითა და სამკუთხედი მოტივებით დამშვენებული. აქ მონოქრომული (მუქი ნაცრისფერი) ფრიგიული

ჭურჭელიც იყო. არქეოლოგების მიერ ნაპოვნია წითელი და შავი პრიალა ჭურჭელი, რომელთაც ცხოველების (ხარი, ირემი, თხა) გამოსახულებები ამშვენებდა. თიხის ჭურჭელთან ერთად, საწყოები ყუთები, პითოსი (რომელშიც ბავშვის ჩონჩხი იყო მოთავსებული და ზემოდან ქვაფარა), სხვადასხვა სამეურნეო იარაღები (ძელისა და რქისგან დამზადებული დანები, შუბის წვერულები და სხვ.) აღმოჩნდა.¹²

ნიღდე-თეფეზბაღლარში ბორცვის გათხრისას საფორტიფიკაციო ნაგებობის ფრაგმენტები და კერამიკული ნაწარმი გამოვლინდა. იგი ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებით თარიღდება. 1975 წ. ნიღდეს მიზგითში ვარპალავას ვაჟის შავი ბაზალტის სტელაც იქნა ნაპოვნი.

ნიღდეს ჩრდილო-დასავლეთით Keslik-ის მხარეში კლდეში გაჭრილი გზა იქნა აღმოჩენილი, რომელიც ზემო და ქვემო დასახლებულ ბორცვებს ერთმანეთთან აკავშირებდა. შორიახლოს სტელაზე გამოსახულია ვარპალავა ქალღვთაება ქუბაბასა და სხვა ღვთაებებთან ერთად. ამჟამად რესტავრირებული და ნიღდეს მუზეუმში ექსპონირებულია ბაზალტის სტელა, რომელზეც ტახტზე მჯდარი ქალღვთაება ქუბაბა და წამოწოლილი ღომია გამოსახული. ნიღდე Gökbez-ში კლდის რელიეფზე ამინდის ღვთაება ცულითა და ჭექა-ქუხილის სიმბოლოთია წარმოდგენილი. მართალია, რელიეფი დაუმთავრებელია, მაგრამ მონუმენტური გამოსახულება სახვითი ხელოვნების მაღალ მხატვრულ ნიმუშს წარმოადგენს. რამდენიმე ადგილას ნაპოვნია რელიეფურ გამოსახულებათა ფრაგმენტები: ღომ-კაცი აღმართული ხელებით, ტახტზე მჯდარი ფიგურა, რომელიც ფეხზე იდგა.¹³

ტავროსის საბადოების ინტენსიურმა კვლევა-ძიებამ არქეოლოგები ბულღარ-მადენტან ვერცხლისა და ტყვიის უძველესი საბადოების ნაკვალევთან მიიყვანა. ქრონოლოგიურად იგი გვიანხეთურ დასახლებებთან იქნა მიახლოებული.¹⁴

გვიანხეთური ხანის თაბალში მმართველობის ადმინისტრაციის მაღალ დონეს ამ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამჟამად მუზეუმებსა და კერძო კოლექციებში მოხვედრილი საბეჭდავები მიუთითებს. ეს საბეჭდავები სამეცნიერო ლიტერატურაში ასე განიხილება: “ადამიანის თავი”, “მუშტის” და “მუშტის ფორმის ცილინდრული” საბეჭდავები. მათზე მრავალგვარი სცენებია გამოსახული: ვარდულები, გაჭენებული ცხენი, მთის თხა, წყვილი მორიელი, ხუთი ნიშანი და სადღესასწაულო სცენები.¹⁵

უფრო სრული სურათის შესაქმნელად საინტერესოა, რომ თაბალის ტერიტორიაზე XX საუკუნის 90-იან წლებში ზოოარქეოლოგების მიერ მსხვილფეხა საქონლის, ცხერის ფარის, თხების, მელიის, კურდღლის, ჩიტებისა და ქვეწარმავლების ძვლები დეტალურად იქნა შესწავლილი. ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შედეგად ბოტანიკური (ხის ნახშირი, თესვლები) მატერიალური ნაშთებიც აღმოჩნდა.¹⁶ არქეოლოგიური მასალადიდ დახმარებას გაგვიწევს სამეურნეო ყოფა-ცხოვრების შესწავლის საქმეში.

თაბალური სამოსახლოების მსგავსად არქეოლოგიური გათხრები მალატიაშიც მაღალ ბორცვებზე მიმდინარეობდა და დღესაც ინტენსიურად გრძელდება. ჰარაბაში (Haraba) ერთ-ერთ ბორცვზე რომაული და ელინისტური ფენების ქვეშ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ნაქალაქარი გაითხარა. იგი ძალიან დაზიანებული იყო და ამიტომ ქალაქის დაგეგმარების სრული სურათის აღდგენა არ მოხერხდა. შენობების იატაკქვეშ დიდი რაოდენობით გვიანხეთური ხანის კერამიკული ჭურჭელი გამოვლინდა. ნაწარმი თხელი იყო და მოხატული ყვითული, მუქი ყავისფერითა და სხვადასხვა გეომეტრიული ორნამენტებით დამშვენებული.

Değirmentepe-ს ბორცვზეც თითქმის ყველა პერიოდის ნასახლარის ნანგრევები აღმოჩნდა, რაც ზოგადად, ალბათ, მალატიაში ცხოვრების

უწყვეტი ხაზით მიმდინარეობაზე მიუთითებს. ჩვენთვის საინტერესო ხანის ნაგებობათა ნანგრევებით თუ ვიმსჯელებთ, შენობები ტალახიანი აგურისგან იყო აგებული. საძირკველი კი, დიდი ქვებისგან შედგებოდა. იატაკიც აგურის იყო. იქვე სხვადასხვა ზომისა და ფორმის აგურებიც გამოვლინდა, რაც მაღალტიაში მეთუნეობის დაწინაურებაზე მეტყველებს.

მაღალტიასთან ახლოს Köşkerbaba კუიუქში ურარტული ხანის საფორტიფიკაციო ნაგებობა მაღალი ბორცვის თავზე იყო გაშენებული. დასახლებას უზარმაზარი ქვის კედელი ჰქონდა გარშემოვლებული. აქ სადრენაუო არხიც გადიოდა. აქაც შენობები მასიური ქვის საძირკველი-სა და აგურისგან იყო აშენებული. ზოგიერთი ნაგებობა დიდ და პატარა საწყობებსა და სამზარეულოებს წააგავდა. კერამიკული ნაწარმი ძალიან დაზიანებულია. მას მკვლევარები ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებით ათარიღებენ.

Değirmentepe-ში ინტენსიური გათხრები დღესაც გრძელდება. სხვა ბორცვზე ჩატარებული სამუშაოების შედეგად შიდა ციხე-სიმაგრე აღმოჩნდა, რომელიც გვიანხეთური ხანით თარიღდება.

მაღალტიის დასახლებული პუნქტები მსგავსებას პოულობენ თაბაღურ დასახლებებთან, როგორც არქიტექტურული გეგმარებით, ასევე მხატვრული გაფორმებითაც. მაგალითად, არსლანთეპეში გათხრილი ნაქალაქარის სკულპტურული შესასვლელი და ლომის ფიგურებით დამშენებული ჭიშკარი აღმოჩნდა.¹⁷

ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ მცირე აზია, ჩვენთვის საინტერესო მაღალტია ურარტული გზების ქსელით იყო დასერილი და მას როგორც სავაჭრო, ასევე სამხედრო მნიშვნელობა ჰქონდა.

ამ მხრივ, საინტერესოა მდ. ეფურატის ზემო დინებაზე ნორშუნთუ-პესთან აღმოჩენილი მომთაბარეთა ორი გაძარცული სამარხი. პირველი

ცხენის სამარხს წარმოადგენს. მისი ზომებია – სიგანე 3,50, ხოლო სიმაღლე 3 მ. სამარხის კედლების სისქე 0,50 სმ-ია და მშრალი ქვისგანაა აგებული. იატაკი მაგრად დატკეპნილი თიხის ფენისგან შედგება. დაახლოებით ორმოს ზემო კედესთან ორი ულაცის, ორი ძაღლის, ცოტა უფრო ღრმად კი, ფაშატის ჩონჩხები აღმოჩნდა. ცხოველები მსხვერპლად იყვნენ შეწირული. მიკვლეული კერამიკის მიხედვით სამარხი შეიძლება ძვ. წ. VII ს-ით დათარიღდეს. იგი ურარტუს დაცემას უკავშირდება.

მეორე ნაგებობა მრგვალკუთხიანი სამარხი იყო სიგანით 6მ, ხოლო სიმაღლე 7მ. სამარხში ადამიანის ჩონჩხის ნაწილები, რკინის ცულისა და დანის ფრაგმენტები გამოვლინდა. პ. ჰაუპტმანის მოსაზრებით, 'ზემო-აღნიშნული სამარხი ცხენების მფლობელს ეკუთვნოდა, რასაც ცხენის სამარხში აღმოჩენილი ინვენტარი (მათრახი, ლაგამი, ბრინჯაოს ბეჭედი, ცული, დანა) ადასტურებს. პ. ჰაუპტმანი ამ ინვენტარის ახლო ანალოგებს სკვითურ კომპლექსებთან ხედავს.

ასეთივე სამარხები იმირლერას ტერიტორიაზე, ამასიასთან ახლოს, ვანის ტბის დასავლეთით მუშ რაიონში დაფიქსირდა.¹⁸ ზემოაღნიშნული არქეოლოგიური მონაპოვარი დიდ დახმარებას გაგვიწევს მაღატიის პოლიტიკური ისტორიისა და ურარტუსა და სხვა მომთაბარე ხალხებთან ურთიერთობის შესწავლის საქმეში.

მაღატიის აღმოჩენილი კლდის რელიეფების ერთი ნაწილი ღვთაებებს მათივე ატრიბუტებით წარმოადგენს, ნაწილი ღმრისა და ირემსე ნადირობის სცენებს ასახავს, დანარჩენებზე კი, მსხვერპლშეწირვის რიტუალებია გამოსახული. ამ შემთხვევაში, როგორც წესი, მთავარი ფიგურები მეფე და ღვთაებაა. ზემოდასახელებული რელიეფური გამოსახულებანი დიდი ოსტატობითაა შესრულებული კლდის რელიეფებსა და სტელებზე და სახვითი ხელოვნების განვითარებაზე მეტყველებს.¹⁹

გვიანხეთური ხანის კუმუხის ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა შედარებით უფრო მცირეა.

ხეთების იმპერიის დაცემის შემდეგ ძვ. წ. IX ს-ში დღევანდელი აღიამანის ვილაიეთში აღმოცენდა კუმუხის სამეფო, რომლის ცენტრიც დღევანდელ სამსათთან ასოცირდება. ასურული ლურსმული წარწერების თანახმად, სარგონ II-მ კუმუხი და მისი 62 ქალაქი დაიპყრო. არქეოლოგთა მიერ სწორედ რამდენიმე მათგანი გაითხარა, თუმცა იმდენად დაზიანებული, რომ სრული სურათის აღდგენა თითქმის შეუძლებელია. მაგრამ ცალკეული ფრაგმენტების მეშვეობით შეიძლება კუმუხის ისტორიის საინტერესო ეტაპები შევისწავლოთ.

ზემოდასახელებული გვიანხეთური სამეფო-სამთავროების მსგავსად, კუმუხის ქალაქებიც მაღალ ბორცვებზე იყო გაშენებული. Tille კუიუქში გასული საუკუნის 80-90-იან წლებში არაერთი ბორცვი გაითხარა. აქ დასახლებებისა და ციხე-სიმაგრეთა ნანგრევები აღმოჩნდა. ეს სტრატეგიული ადგილი იყო, რადგან აღმოსავლეთ-დასავლეთის გზაჯვარედინზე მდებარეობდა.

მოგვიანებით, სხვა ბორცვზე წარმატებით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად კომპლექსურ ნაგებობათა ნაშთები და ალაყაფის კარები იქნა გამოჩვენებული. ეს ქალაქი ხანგრძლივი ციხის შედეგად განადგურებულა. თუმცა, გვიანხეთური ხანის მონუმენტური სვეტები და ლოდები იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერებით თანამედროვე ნაგებობათა კომპლექსებშია ჩართული, ნივთები კი, მოსახლეობაში საძიებელი.

აქ ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი, ძირითადად, თასები, ქოთნები, ხელითაა ნაკეთები. ჭურჭლის შუაგული ნაცრისფერია. მასთან ერთად უამრავი საბრძოლო (ხმალი, შუბისთავი) და სამეურნეო იარაღიც იყო.²⁰

სამსათში, ტრადიციულად ბორცვის გათხრისას რომაული და შემდეგ ელინისტური ფენების ქვეშ ჩვენთვის საინტერესო ხანის ნაქალაქა-

რი გამოვლინდა. დასახლება ჭიშკრის კომპლექსებს შეიცავდა. კედლები ძირითადად, წრიული დეკორაციებით გაწყობილი აგურებისგან იყო აგებული. კირქვისგან დამზადებული კიბის საფეხურები გვირაბის ფუნქციას ასრულებდა. იგი ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, გვირაბი ბორცვის ქვემო ფერდობზე მდებარე წყაროსთან აკავშირებდა. რამდენიმე ათეული (63) საფეხურის გასუფთავებისას წყლის რეზერვუარი აღმოჩნდა. ნაგებობის სახურავი ხეთურ სტილში ციკლოპური ბლოკებით იყო გადახურული.

სამსათის კერამიკული ჭურჭელი კონცენტრირებული წრეებითაა მოხატული. მასთან ერთად იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები, ბაზალტის რელიეფების ფრაგმენტები (ადამიანის სახე, თმა, წვერი), ბრინჯაოს ჭრიჭინა ასურული სტილის დოქში და ოქროს ნივთების შესანახი სკივრი გამოვლინდა.²¹

ცილინდრული ფორმის საბეჭდაეები, რომელიც გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ მცირე აზიის ტერიტორიაზე ბევრგანაა მიკვლეული, კუმუხის ტერიტორიაზეც დასტურდება. სამსათის ერთ-ერთ ბორცვზე სასახლის საფორტიფიკაციო ნაწილის, ჭიშკრისა და შიდა ციხე-სიმაგრის გარდა, სხვადასხვა ნივთებს შორის ცილინდრული საბეჭდავია ნაპოვნი. მისი დიზაინი ასეა გამოსახული: ღვთაება ნავზე დგას, რომლის ბოლო მომრგვალებული ფორმისაა. ღვთაებას ხელში მთვარე და ომეგას სიმბოლო უჭირავს და მეფე თაყვანსცემს. მეფეს თავზე კონუსისებური ფორმის ქუდი ეფარა. ნ. ოზუქის მოსაზრებით, ცილინდრულ საბეჭდავზე კუმუხის ღვთაება სინია გამოსახული.²²

კუმუხის მონუმენტური ქანდაკებები, როგორცაა კვარცხლბეკზე მდგომი ლომის ფიგურა ნემრუდ-დალიდან, არწივები, ასევე ქალღვთაება ქუბაბას რელიეფური გამოსახულებები ანქოზიდან, ტახზე და სხვა ცხოველებზე ნადირობის ამსახველი სცენები ადიამანიდან, ღვთაების

გამოსახულება პაქი-ბებეკლიდან²³ და სხვა, მაღალი ოსტატობითა და დახვეწილი გემოვნებითაა შესრულებული.

კუმუხის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის დასახასიათებლად ქილისთეპეში აღმოჩენილი 5 ერთმანეთის მოსაზღვრე სახელოსნო დემელებითურთ დიდ დახმარებას გაგვიწევს. დუმელების ფუძე უსარმაზარი რიყის ქვისგან შედგებოდა. არქეოლოგებმა ამ ადგილებში რკინის პატარა და დიდი ნატეხები, ბრინჯოს ორნამენტებიანი ჯაჭვები, თიხის ქოთნების ნატეხები, სამეურნეო იარაღი, ცხენის ნალები, ღურსმნები და სხვადასხვა მოწყობილობა აღმოაჩინეს.²⁴

როგორც ვხედავთ, დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი მატერიალური კულტურის ძეგლები, დასახლებები თავისი ტოპოგრაფიითა და არქიტექტურული დაგეგმარებით ერთმანეთის მსგავსი არიან. ამ ტერიტორიაზე ჩატარებული სამუშაოების შედეგად თითქმის ბევრგან ხეთური იმპერიის გადმონაშთები სხვადასხვა სფეროში გამოვლინდა. ეს, კიდევ ერთხელ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთ მცირე აზიის სამეფო-სამთავროთა ხეთურ ხასიათს უსვამს ხაზს.

თავი II. გვიანხეთური ხანის დიდი კაპალოკიის სამეფო-
სამთავროთა პოლიტიკური ისტორიიდან

არქეოლოგიური და წერილობითი წყაროები “ბნელი საუკუნეების” წყვედიადს თანდათან აქარწყლებს. ხეთების იმპერიის დაცემის შემდეგ ახალი პოლიტიკური გაერთიანებები ყალიბდება, რომელთაც ისტორიული ტრადიციები დიდ წინაპართან კვლავ აკავშირებდა. ჯერ კიდევ უძველეს დროში აღმოსავლეთ მცირე აზიის ბუნებრივი სიმიდრე მეხოხვ ხალხებს ძლიერ იზიდავდა. წინა ეპოქის დროინდელი სავაჭრო გზები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში კვლავ ერთ-ერთ მთავარ გასაღებს წარმოადგენდა. ჩრდილო-აღმოსავლეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის სავაჭრო გზების დაუფლებისათვის ბრძოლის ისტორია ასურული და ურარტული ლურსმული წარწერების საფუძველზე შეიძლება აღვადგინოთ.

ყველა ის პოლიტიკური გაერთიანება, რომელიც ხეთების იმპერიის მემკვიდრეს წარმოადგენდა, სწორედ უძველესი სავაჭრო გზების გასწვრივ და მდინარეთა გადასასვლელებთან მდებარეობდა.

ცნობები გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა შესახებ ასურულ წერილობით ძეგლებში მოგვეპოვება. თიგლათფილესერ I-ის (ძვ. წ. 1115-1077 წწ.) პრიზმაზე შესრულებულ წარწერაში ნათქვამია, რომ მუშქებმა ასურეთის პროვინციები – ალზი და ფურუქუზი (სპილენძის საბადოებით მდიდარ ერდან-მადენას ტერიტორიაზე მდებარე) დაიპყრეს და ქათმუხიც მიიტაცეს. მუშქების ბატონობა 50 წელს გაგრძელდა. თიგლათფილესერ I-ს დიდი ბრძოლა გაუმართავს მუშქებისათვის და კიდევ დაუმარცხებია. ასურეთის მეფეს 20.000 გადარჩენილი მებრძოლიდან 6000 ასურეთში გადაუსახლებია.¹

ამის შემდეგ თიგლათფილესერ I-მა მელიდუს სამეფო ქალაქ მელიტენას ალყა შემოარტყა. როგორც წარწერა გვამცნობს, მან სამეფო ქა-

ლაქი უბრძოლველად აიღო, მძევლები აიყვანა და ყოველწლიური ხარკის გადახდა (მაგნიუმის სახით) დააკისრა.²

მიუხედავად ხელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობისა, გვიანხეთურ სამეფო-სამთავროებს არ შეეძლოთ სავაჭრო მნიშვნელობის გზებზე აბსოლუტური კონტროლის დამყარება. მათ ასურეთის იმპერიის სახით ძლიერი მოწინააღმდეგე ჰყავდათ. შემდეგ კი, ახალი საშიშროება არამეელების სახით გაჩნდა. ისინი მომთაბარე ტომები იყვნენ და აღმოსავლეთ მცირე აზიაში ეფურატის აღმოსავლეთიდან შეიჭრნენ, რამაც დიდი ზიანი არა მარტო გვიანხეთურ სამეფო-სამთავროებს, არამედ ასურეთსაც მიაყენა. მხოლოდ ძვ. წ. 900 წელს შეძლო ასურეთის არმიამ, რომ მას ჩრდ. სირიისა და ანატოლიის მთებამდე მიეღწია.³ ასურნასირპალ II-მ (ძვ. წ. 884/3-859 წწ.) მუშქებისა და კუმუხის ქვეყნების დალაშქრა შეძლო, თუმცა ვერ დაიპყრო და მხოლოდ მდიდრული ნადავლით დაკმაყოფილდა.⁴

ისტორიის ასპარეზზე თანდათან გვიანხეთური სამეფოს – თაბალის მნიშვნელობაც იზრდება, რაც სავაჭრო გზების დაუფლებისათვის ბრძოლაში ჩართვით გამოიხატა. ერთ-ერთი პირველი, ვინც თაბალი დალაშქრა, ასურეთის მეფე სალმანასარ III (ძვ. წ. 859-824 წწ.) იყო. წარწერების მოწმობით, მან დაახლოებით ძვ. წ. 837 წელს ამანის მთებისა და ქუეს გავლით ტავროსის უღელტეხილი გადალახა და თაბალის სამხრეთი მხარე დაიპყრო, დაანგრია ქალაქები და თაბალის მეფეები (მათ შორის ტოპადას იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერის თუევათი) დაიმორჩილა. ამის შემდეგ სალმანასარ III-მ ეფურატი გადალახა და მედიდის გამაგრებული ქალაქი აიღო.⁵

არამეელებისა და ასურელების ხანგრძლივმა ზეწოლამ ბიძგი მისცა არმენიის მთებსა და ვანის ტბის მიდამოებში დამოუკიდებელი ტომების გაერთიანებას და იქ ურარტუს სახელმწიფო ჩამოყალიბდა. ძვ. წ. VIII ს-ში მან დიდ სიძლიერეს მიაღწია. ურარტუს საზღვრები აღმოსავ-

ლეთით, ჩრდილოეთით და დასავლეთით დიდ ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა. ამის შესახებ ურარტუს მეფეების – მენუას (ძვ. წ. 810-786 წწ.), არგიშთი I-ის (ძვ. წ. 786-764 წწ.) და სარდურ II-ის (ძვ. წ. 764-735 წწ.) წერილობითი წყაროები გვამცნობს. წარწერებში ნათქვამია, რომ ურარტუელებს ევფრატის მარჯვენა ნაპირას მდებარე ხათისა და მელიდუს ქვეყნები წარმატებით დაულაშქრავთ და ხარკიც დაუკისრებიან.⁶

ამ ფაქტის გამო, ურარტუსა და ასურეთის ინტერესები ერთმანეთს შეეჯახა და მათ შორის შეტაკება გარდაუვალი გახდა. ასურეთის მეფე თიგლათფილესერ III-მ (ძვ. წ. 745-727 წწ.) აღმოსავლეთ მცირე ახიაში ურარტუს სერიოზული მარცხი მიაყენა და თავისი გავლენის სფეროები კვლავ დაიბრუნა. თიგლათფილესერ III-ის “ანალები” გვამცნობს, რომ გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროების მმართველები (სულუმალი მელიდელი, თარხულარა გურგუმელი, კუშთაში კუმუხელი, ვასურმე თაბალელი, უშრითი თუნელი და ურბალა თუხანელი) ურარტუს მეფე სარდურ II-თან ერთად ასურელთა ექსპანსიის წინააღმდეგ გამოდიოდნენ. ასურელებსა და ურარტელებს შორის პირველი შეტაკება კუმუხის ტერიტორიაზე მდებარე არპადთან ძვ. წ. 743წ. გამართულა. თიგლათფილესერ III-ს სარდური დაუმარცხებია, სამხედრო ბანაკი ხელში ჩაუკადა და კუმუხის დასახლებული პუნქტები ასურეთისთვის შეუერთებია. მაგრამ სარდურ II ხელსაყრელ დროს კვლავ კუმუხში შეჭრილა. ურარტუს მეფე გვამცნობს: “ქალაქი უითა, სამეფო ქალაქი, გამაგრებული, ბრძოლაში დავიპყარი. ქალაქი ხალფა, სამეფო ქალაქი, ტბის (პირა აღგილას მყოფი), მე დავიპყარი. ქალაქ ფარალანის, სამეფო ქალაქს, მე დავეუფლე (?). გამოცხადდა ჩემს წინაშე, ძირს დაემხო, წამოვაყენე მე... მომცა მან მე ხარკი: 40 მინა სუფთა (?) ოქრო, 800 მინა ვერხცლი, 3000 (ცალი) ტანსაცმელი, 2000 სპილენძის ფარი, 1535 სპილენძის თასი...”

წერილობითი ძეგლიდან ცნობილი ხდება, რომ სარდურ II-ს ყოფილ მოკავშირე კუმუხის ქვეყანაში ასურელთა პოზიციების დასუსტე-

ბით უსარგებლია და იქ, სამაგიეროდ, ურარტუს გაბატონება განეკუ-
რახავს.

ამის პარალელურად თიგლათფილესერ III-მ გვიანხეთური სამეფო-
სამთავროების წინააღმდეგ მძლავრი კონტრშეტევა განახორციელა და
“მათი გვამებით მოიფინა მთები”. მას დაპყრობილ ქვეყნებში თავისი
ხალხი დაუსახლებია და თავისი ნდობით აღჭურვილი მოხელეები დაუ-
ნიშნავს, ხოლო ხარკის სახით, ოქრო, ვერცხლი, რკინა, კალა, მაგნი-
უმი, ბამბის ქსოვილები, ცხენები, ჯორები, სპილოს ძვალი და ტყავი,
მეწაშული მატყლი დაუკისრებია.⁷

მიუხედავად ამისა, თაბალის მეფე ვასურმეს ასურელთა ქვეშევ-
რდომობისგან განთავისუფლება განუზრახავს. ამიტომაც, ასურელებს
იგი ტახტიდან ჩამოუგდიათ და მის ნაცვლად არამეფური წარმოშობის
პიროვნება ხული დაუსვამთ. ასურელთა მოხელეს თაბალელთაგან 10
ტალანტი ოქრო, 100 ტალანტი ვერცხლი და 200 ცხენი ძღვენის სახით
მიუღია.⁸

თიგლათფილესერ III-ის მემკვიდრე სარგონ II (ძვ. წ. 722-705წწ.) ას-
ევე ცდილობდა თაბალში ასურეთის ექსპანსიური პოლიტიკის განხორ-
ციელებას. სარგონ II-ის “ანალებიდან” ცნობილი ხდება, რომ თაბალის
მეფეს – ამბარიდუ ხულის ძეს სარგონმა დიპლომატიური მოსახრებით
თავისი ასული ახათაბიშა ცოლად მიათხოვა და მზითვად ხილაქუს
სამთავროც (თანამ. ქარამანას მახლობლად მდებარეობდა) უბო-
ძა. მაგრამ, მიუხედავად ამ მცდელობისა, ამბარიდუ თაბალელი ანტი-
ასურულ კოალიციაში მუშქების მეფე მითასთან, ურარტუს მეფე ურ-
სასთან და შინუხთუელ კიაკისთან გაერთიანდა. განრისხებულმა სარ-
გონ II-მ კიაკი შინუხთუელი დაატყვევა 7350 მეომრითურთ და მისი სა-
მეფო ქალაქი მათი თუნაელს ჩააბარა. ამბარიდუ თაბალელი თავისი
ოჯახითა და დიდებულებით ასურეთში ტყვედ წაიყვანა. თაბალში კი,
სხვა ხალხი ჩამოსახლა. მათ თავისი მოხელეები დაუნიშნა და გადა-

სახადი დაუწესა. ასეთი წარმატებების ფონზე წინააღმდეგობას მეკლდუს მეფე თარხუნაზი განაგრძობდა. მან ასურეთს ხარკის გადახდა შეუწყვიტა, რის გამოც სარგონს მისი სამეფო ქალაქი “ქოთანით დაუმსხვრევია”, დასახლებები აუოხრებია, ხოლო თარხუნაზი ოჯახითა და სამეფო საგანძურით, 5000 დატყვევებული მეომრით ასურეთში გადაუსახლებია. თილ-გარიმუ თავიდან დაუსახლებია მეისრეებით (მშვილდოსნები სირიის სტეპებიდან) და ამით მუდმივმოქმედი ჯარი გაუხრდია. ქამანუში თავის ნდობით აღჭურვილი პირი დაუსვამს და იგივე ვალდებულებები დაუკისრებია სამხედრო და სამშენებლო საქმეში. რაც წინამორბედ გუნზინანს ვეაღებოდა. ამის შემდეგ, სარგონ II-ს აჯანყებული მუთალუ კუმუხელისა და მუთალუ გურგუმელის წინააღმდეგ გაულაშქრავს. ასურეთის მეფის ე. წ. “სადღესასწაულო წარწერა” გვამცნობს, რომ თარხულარა თავის ვაჟს – მუთალუს გურგუმის ტახტიდან ჩამოუგდია და ეს უზურპაცია სარგონ II-ის შეთანხმების გარეშე მოუწყვია. ამიტომ, სარგონ II-მ მუთალუ და მისი მამა თარხულარა ბითაქ'ალლას ასეულთან ერთად (მათი ავლადიდების ჩათვლით) ასურეთში გადაუსახლებია. გურგუმში კი, თავისი მოხელე დაუნიშნავს. შემდეგ კი, სარგონ II კუმუხში ურჩი მუთალუს დასასჯელად წასულა, რადგან კუმუხის მმართველს ხარკის გადახდა შეუწყვეტია. მუთალუს ქალაქი დაუტოვებია, ასურელებს მისი ადგილსამყოფელისთვის ვერ მიუგნიათ. სარგონ II-მ კუმუხის 62 გამაგრებული ქალაქი დაიპყრო. მუთალუს ოჯახი საგანძურითურთ და მოსახლეობა ასურეთში გადაუსახლებია. მსგავსად გურგუმისა, კუმუხიც ხელახლა დაუსახლებია და იქ თავისი მოხელე დაუნიშნავს.⁹

ამ პერიოდში მუშქები ანტიასურულ კოალიციაში ქარხემიშის მეფე პისირისთან ერთად გამოდიოდნენ. სარგონ II-ის “ანალები” გვამცნობს, რომ მუშქების მეფე მითას ქუეს სამი ქალაქი: ხაარუა, უშნანისი და ქუმესი მიუტაცნია. სარგონ II-ს ძვ. წ. 715 წ. ქუედან მუშქები გაჩუქვე-

ნია და მუშქების ქვეყნის საზღვართან ციხე-ქალაქები: უსი, უსიანი და უარგინი დაუარსებიათ. ხოლო ძვ. წ. 709 წ. ქუეს ასურულ მმართველს სამგზის ულაშქრია მუშქების ქვეყანაში. ნიმრუდის წარწერის თანახმად, მითას დიპლომატიისთვის მიუმართავს და ასურელებთან მეგობრული ურთიერთობა დაუმყარებია, რაც იმაში გამოიხატა, რომ ასურეთის მოხელეს ქუეში ურიქის მიერ ურარტუში წარგზავნილი 14 კაციანი დელეგაცია გადაუცია.¹⁰

“ბაბილონური B ქრონიკა” გვამცნობს, რომ სარგონ II-მ საბოლოოდ მაინც ვერ შეძლო დიდი კაპადოკიის სამეფო-სამთავროთა დაპყრობა. წარწერის თანახმად, სარგონ II-ს მეფობის მე-16 წელს კვლავ თაბაღის წინააღმდეგ გაულაშქრავს. ლაშქრობის დეტალები ჩვენთვის უცნობია, თუმცა საფიქრებელია, რომ იგი სწორედ აღმოსავლეთ მცირე აზიაში ლაშქრობის დროს ერთ-ერთ ბრძოლაში დაღუპულა.¹¹

გვიანხეთური ხანის დიდი კაპადოკიის სამეფო-სამთავროები ხელსაყრელ მომენტს მარჯვედ იყენებდნენ ასურელთა ბატონობის აღსაკვეთად. სინაქერიბის მეფობის დროინდელი (ძვ. წ. 705-680წწ.) წარწერებიდან ჩანს, რომ ილუბრუს მმართველ კირუასა და თილ-გარიმუს მთავარ გურდის ასურელების წინააღმდეგ ერთობლივი აჯანყება მოუწყვიათ. ასურელთა წინააღმდეგ ამავე დროს ხილაქუს მოსახლეობაც გამოსულა, რომლებიც მთებში ცხოვრობდნენ. სინაქერიბს აჯანყების ჩასახშობად თავისი ერთგული მოხელე – შულმუბელა გაუგზავნია. მას კირუა მართლაც დაუმარცხებია და იგი ნინეიაში ტყვედ გაუგზავნია. ასურეთის მეფეს კირუასათვის სასტიკი სასჯელი – ცოცხლად ტყავის გაძრობა გადაუწყვეტია. შულმუბელას ილუბრუს მოსახლეობაც ასურეთში გადაუსახლებია და ქვეყანა ხელახლა დაუსახლებია. აქ მას აშურის ხმალი გამარჯვების ნიშნად მიწაში ჩაუსვამს. სინაქერიბს თილ-გარიმუს წინააღმდეგ კვლავ გამოცდილი მოხელე, აშურბელუსურა მძვილ-

დოსნების, შუბოსნებისა და მეეტლეების რაზმი გაუგზავნია, იქ ქალაქი დაუნგრევია და მიწაყრილად უქცევია.¹²

ასარქადონის (ძვ. წ. 680-669წწ.) მეფობის დასაწყისში ასურეთის დასავლეთ საზღვრებს კიმერიელთა მხრიდან საფრთხე შეექმნა. კიმერიელები თაბალებთან, მუშქებთან და ხილაქუსთან ერთად ასურეთის წინააღმდეგ ხშირ თავდასხმებს აწყობდა. ამის შესაჩერებლად ასარქადონს ფართო საომარი კამპანიის წარმოება მოუხდა. თილ-ბარსიყის სტელაზე შესრულებული წარწერა გვამცნობს, რომ ასარქადონს ხუბუშნაში თეუშუა კიმერიელი დაუმარცხებია და ხილაქუს დაუმორჩილებელი ხალხი გაუნადგურებია. ეს მოვლენა სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში დაახლოებით ძვ. წ. 678/77 წწ. თარიღდება.¹³ ასარქადონს ხილაქუსა და დუ'უას ხალხის წინააღმდეგ კიდევ ერთხელ გაულაშქრავს. მას ხილაქუს 21 გამაგრებული ქალაქი აუღია და გადაუქვავს. თუმცა ის დასახლებები, რომლებიც წარსულში არ მონაწილეობდნენ აჯანყებაში, მძიმე გადასახადები დაუკისრებია. შამაშის ორაკულისადმი ასარქადონის ცნობილი "შეკითხვებიდან" ირკვევა, რომ მის მიერ მოწყობილ სადამსჯელო ექსპედიციას შედეგი არ მოუტანია და გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროები (მუშქების მეფე მითა, თაბალის მეფე იშგალუ და მელიდის მეფე მუგალუ) კვლავ საშიშ მოწინააღმდეგეებს წარმოადგენდნენ, ასარქადონი სთხოვს შამაშს აუწყოს მას, ხომ არ დაესხმიან თავს პროვინცია ქუეს თაბალები და ხილაქუნელები? როგორც წარწერიდან ჩანს, ქუე ასურელთა ძირითად დასაყრდენ პუნქტს წარმოადგენდა, საიდანაც ისინი აღმოსავლეთ მცირე აზიის სამეფო-სამთავროებს აკონტროლებდნენ.

ასურბანიფალის (ძვ. წ. 668-629წწ.) მეფობის დროს სიტუაცია ასურელთა სასარგებლოდ შეიცვალა. რასამის ცილინდრზე შესრულებული ასურბანიფალის წარწერიდან ცნობილი ხდება, რომ ხილაქუს მმართველ სანდაშარმეს თავისი ასული დიდი მზითვით ნინევეიაში ჩაუქვანია

და ასურბანიფალისთვის “ფეხები დაუკოცნია”. თაბალის მეფე მუგალუსაც “ფარ-ხმალი” დაუყრია, ასურეთის მეფისთვის ნინეფიაში წერილი მიუწერია და მისი ძალაუფლება უცენია. სამაგიეროდ, ცხენების სახით ხარკის გადახდა დაეკისრა.¹⁴

თაბალის მეფე მუგალუს ვაჟს (ტექსტის დაზიანების გამო სახელი ჩვენთვის უცნობია) ასურელთა ქვეშევრდომობისგან განთავისუფლება განუზრახავს. ამის მისაღწევად ის კიმერიელებს დაუკავშირდა. ასურბანიფალის “ანალები” გვამცნობს, რომ მუგალუს ვაჟი კიმერიელთა (ბარბაროსების) მეფე დუგდამეს შეეკრა. ასურეთის მეფეს მუგალუს ვაჟი სასტიკად დაუმარცხებია და მისი სხეული დაუწვავს. ხოლო მთელი ქონება, არმია და მოსახლეობა ასურეთში გადაუსახლებია. მართალია, დუგდამეს ბრძოლა გაუგრძელებია, მაგრამ ისიც დამარცხებულა, რასაც თან მისი ავადმყოფობაც დაემატა და იძულებული გამხდარა, რომ თავისი მოხელეები ასურეთში მშვიდობის დასამყარებლად გაეგზავნა და ხარკიც გადაეხადა.¹⁵

აღმოსავლეთ მცირე აზიაში თაბალის დაცემა იმას ნიშნავდა, რომ პირვანდელი ანტიასურული კოალიციიდან მხოლოდ მუშქების მეფე მითა შემორჩა. რეკონსტრუქცია, რომელიც მომდევნო წლებში მიმდინარეობდა, უამრავ უზუსტობებს შეიცავს. სავარაუდოა, რომ მუშქები ტიგროსის სათავედან და ეფფრატისგან, რომელსაც ისინი თითქმის 400 წლის მანძილზე ფლობდნენ, შეავიწროვეს. მუშქები ორ ძლიერ მოწინააღმდეგეს შორის მოექცა. ძვ. წ. 676 წ. მათ ურარტელებისა და კიმერიელების თავდასხმა განიცადეს. ურარტუს მეფე რუსა II-ის (ძვ. წ. 685-645 წწ.) წარწერის თანახმად, მუშქების, ხათესა და ხალიტუს ქვეყნებიდან ხალხი ურარტუში გადაუსახლებია. ასარქადონის დროინდელი ასურული წარწერების მონაცემებით, რუსა II-ის დროინდელ სამარხებში მრავლად ყოფილან კიმერიელები (შეიძლება ვიფიქროთ, რომ რუსა

II-ის მეომართა შორის უმეტესობა დაქირავებული კიმერიელები იყვნენ) მუშქების მეფე მითამ სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა.¹⁶

ამის შემდეგ კიმერიელები თაბალისა და ხილაქუს ქვეყნებზე მუდმივ ზეწოლას ახორციელებდა. ამიტომ, ეს ქვეყნები პერიოდულად ხან ასურეთის წინააღმდეგ გამოდიოდა, ხან კი, მას მორჩილებას უცხადებდა.

ასარქადონის ეპოქის ასურულ ლურსმულ წარწერებში კიმერიელთა ორი ჯგუფია ერთმანეთისგან გამიჯნული: პირველი – ასურეთის იმპერიის დასავლეთ საზღვრებთან იყო და ხილაქუელებთან, თაბალკებთან და მუშქებთან ერთად გამუდმებით ანტიასურულ კოალიციაში მონაწილეობდა. ამ კიმერიელებს კავშირი მუშქებთან ჰქონდათ. კიმერიელთა მეორე ჯგუფი კი, ასურეთის აღმოსავლეთ საზღვართან ლოკალიზდება და მანას, ხუბუშქიასა და მიდიის მოვლენებში აქტიურად მონაწილეობდა.¹⁷

საფიქრებელია, რომ ურარტუს მეფე რუსა II-მ მუშქების წინააღმდეგ ლაშქრობაში კიმერიელთა ეს ჯგუფი გამოიყენა დაქირავებულის სახით.

ამის შემდეგ მცირე აზიაში პოლიტიკური ვაკუუმი წარმოიქმნა, რომელიც შემდგომში ლიდამ შეავსო.

თავი III. გვიანხეთური ხანის დიდი კაპალოკიის სამეფო- სამთავროთა პანთეონის ისტორიისათვის

ხეთური რწმენა-წარმოდგენების ტრადიციები ხეთური სამეფოს დაცემის შემდეგაც არ გამქრალა. მან თავისებური ასახვა ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთ მცირე აზიის ტერიტორიაზე წარმოქმნილ გვიანხეთურ სამეფო-სამთავროებში ჰპოვა.

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერებით შესრულებული ძეგლები სადღეისოდ ერთადერთი წყაროა გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა რელიგიური წარმოდგენების შესწავლისათვის. ტექსტებში, როგორც წესი, ლუვიური ღვთაებების – თარხუნთის, სანთას, რუჟას და სხვათა სახელები გვხვდება. წარწერებში აგრეთვე იხსენიება ხურიტული ღვთაებები – შარუმა, ქალღვთაება ხეფათი, შაუშქა, ხარანის მთვარის ღვთაება, ქარხემიშის ქალღვთაება ქუბაბა, ბაბილონური ღვთაება Nakaruha (Nakarwa), კუმუხის მთვარის ღვთაება Sin-ი, მამრობითი და მდედრობითი სქესის ღვთაებები ცისა და მიწისა, მზის უმაღლესი ღვთაება.

გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა პანთეონი პოლითეისტური იყო. იგი ცდილობდა კავშირი დაემყარებინა ადამიანსა და გარესამყაროს შორის. ამიტომ, გაღმერთების ობიექტებად ყველა ცოცხალი არსების მშობელი – დედამიწა, ცა, მზე, მთვარე გვევლინება. პანთეონში საპატიო ადგილი იმ ღვთაებებს უკავიათ, რომლებიც წყალთანაა დაკავშირებული და რომლის გარეშეც დედამიწა უნაყოფოა. ამ ღვთაებებზე დიდად იყო დამოკიდებული სიცოცხლის გაგრძელება დედამიწაზე, ამიტომ ნებისმიერი უძველესი საზოგადოება მათ თაყვანს შესაბამისი რიტუალებით სცემდა. გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ მცირე აზიის მოსახლეობაც, ხეთების მსგავსად ქედს მთების, მდინარეებისა და წყაროების ღვთაებათა წინაშე იხრიდა.

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მონაცემები ღვთაებათა ნომენკლატურის, პანთეონის სტრუქტურაში მათი როლისა და ადგილის შესახებ, ღვთაებათა მოხსენიების სიხშირე და გავრცელების არეალი დიდ დახმარებას გვიწევს უზენაესი ღვთაებისა და მთავარი ღვთაებების გამოვლენისა და შესწავლის საქმეში.

ძვ. წ. IX-VIII სს-ის იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მონაცემებით, გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ ანატოლიის სამეფო-სამთავროთა პანთეონში მთავარი ადგილი ლუვიურ ღვთაება თარხუნთს ეკავა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისის თანახმად, თარხუნთი ამინდის (ჭექა-ქუხილის) ღვთაებაა. იგი სიუხვის მიმტან წყლებთან და ნაყოფიერებასთანაა დაკავშირებული, რაც ჩვენამდე მოღწეულ გვიანხეთური ხანის ეპიგრაფიკულ ძეგლებზეც დასტურდება.¹

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში თარხუნთი სხვადასხვა ეპითეტით მოიხსენიება. იგი „ღვთაება თარხუნთი ცისა“, „ციური ღვთაება თარხუნთი“, „თარხუნთი ვენახისა“ ეწოდება².

გვიანხეთური ხანის კლდეში ნაკვეთი მონუმენტების უმრავლეს ნაწილზე ღვთაება თარხუნთის გამოსახულებას ვხვდებით (ივრიზი, მაღალია³, ნილდე, ქეჩლიქი⁴, თარხუნთის სავარაუდო გამოსახულება კილიკიის ტავროსიდან, რომელიც ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში ინახება). ნიშანდობლივია, რომ ზემოდასახელებული კლდის რელიეფები სწორედ წყაროთა სიახლოვეს დასტურდება, რაც ღვთაების ზემოხსენებულ ფუნქციებთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ზემოაღნიშნულ ძეგლებზე დამოწმებული თარხუნთის გამოსახულება სავსებით ადასტურებს იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ამ ღვთაების შესახებ არსებულ ინფორმაციას. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა სულთანხანის წარწერა, რომელიც თაბალის მეფე ვასურმეს (ასურული ლურსმული ტექსტების უასურმე თაბალელი) ვასალ Swatiwara-ს ეკუთვნის. წარწერა გვამცნობს, რომ მის ავტორს ღვთაება თარ-

ხუნთის შემწეობით ვენახი გაუშენებია. ღვთაების წყალობით ვენახს გაუხარია და პურის მოსავალიც უხვად მოსულა. სამაგიეროდ, ვასალს ღვთაებისათვის ერთი ხარი და ცხრა ცხვარი შეუწირავს, თავად ვასურმეს კი იმ მიწაზე, სადაც ვენახი იყო გაშენებული, ზოგიერთი გადასახადი გაუუქმებია⁵.

ღვთაება თარხუნთის ატრიბუტიკის სრულად წარმოჩენისათვის ივრიზის რელიეფს სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

სამწუხაროდ, ბუნებრივი მოვლენების გამო, ივრიზის რელიეფი საკმარად სერიოზულადაა დაზიანებული. მიუხედავად ამისა, მასზე კარგად ჩანს პროფილში გამოკვეთილი თარხუნთის სახე და ხელ-ფეხი. სხეული ფრონტალურადაა წარმოდგენილი. ფიგურა მარჯვნიდან მარცხნისკენაა ორიენტირებული. თავზე მას წვეტიანი ქუდი ახურავს, თმა კისრამდე აქვს ჩამოშლილი, ხოლო წვერი მკერდამდე წვდება. ფეხები გაშლილი აქვს და ზედ ჭვინტიანი ფეხსაცმელი აცვია. ღვთაება მუხლამდე კაბით არის შემოსილი, წელზე სარტყელი აკრავს. მას მარცხენა ხელში თავთავების შეკრული ძნა უჭირავს, რომელიც ერთმანეთის პარალელურად ქვემოთ, მარცხენა ფეხის ტერფამდე სწორადაა დაშეკრული. მარჯვენა მხარეს კი ყურძნის მტევნებიანი ღერწამი მხარზეა ჩამოკიდებული, რაც მოსავლის აღებას უნდა ნიშნავდეს. ღვთაება თარხუნთს მარცხენა იდაყვთან სპირალის ფორმის ღარებიანი საგანი უკან, სარტყელში აქვს ჩასმული, რომლის ვადა ჩიტის (არწივის) თავს წაავსებს⁶.

მკვლევართა ერთი ნაწილი (რ. ბარნეტი, მ. კრემერი) ამ ელემენტს ხმლის ვადასთან აიტივებდა⁷. შემდგომში მ. ჩაპინმა ზემოხსენებული იარაღის დეტალის ახლებური ინტერპრეტაცია შემოგვთავაზა. მისი მართებული დაკვირვებით, ეს მჭრელი იარაღი ნამგალი უნდა იყოს, რომელიც ნაყოფიერების ღვთაებისათვის სავსებით ბუნებრივი ატრიბუტია, მითუმეტეს, რომ სხვა წინააზიურ ღვთაებათა რელიეფურ გამოსა-

ხულებზე ნამგალი, როგორც ნაყოფიერების სიმბოლო არაერთგზის მოწმდება (იშთარის ტაძარი, იაზილიქაიას კლდეზე ნაკვეთი ღვთაებები, ბაბილონი და სხვ.).

აქვე შემდეგსაც დავძენთ: მართალია, წინააზიურ ღვთაებათა, მეფეთა და მეომართა გამოსახულებებისათვის ხმალი, როგორც ძალაუფლების სიმბოლო უცხო არ არის, ჩვენთვის საინტერესო შემთხვევაში საქმე სხვა ვითარებასთან უნდა გვქონდეს. კერძოდ, გასათვალისწინებელია, რომ ხმლის ვადასთან იდენტიფიცირებული ჩიტის ნისკარტის ფორმის დეტალი მჭრელი მხართაა ამოტრიალებული, რაც სავსებით გამორიცხავს ხმლის სახით მის პრაქტიკულ გამოყენებას⁸.

იმაზე, რომ ნაყოფიერების ღვთაება თარხუნთის ერთ-ერთი ატრიბუტი სწორედ ნამგალი უნდა ყოფილიყო და არა ხმალი, ჩვენი აზრით, ამინდის ღვთაებისადმი მიძღვნილი ნამგლის დღესასწაულის ამსახველი ხეთური ლურსმული ტექსტებიც უნდა მიუთითებდეს⁹. საყურადღებო ისიცაა, რომ ეგვიპტის აკლდამებში მოსავლის აღებისა და მკის ამსახველ რიტუალურ სცენებზე სხვადასხვა ფორმის ნამგლის გამოსახულებას არაერთგზის ვხვდებით¹⁰.

ნაყოფიერებისა და უხვმოსავლიანობის მომტანი სამიწათმოქმედო იარაღი – ნამგალი საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიც დასტურდება. ახალი წლისა და ხალხური კალენდრის წლიური ციკლის მიხედვით სამიწათმოქმედო სამუშაოები რელიგიური რიტუალების თანხლებით სრულდებოდა. მაგალითად, დასავლეთ საქართველოში (ლენხუმი, ზემო რაჭა, გურია) ახალი წლისათვის სარიტუალო კვერებსა და პურს, ე. წ. ბედისკვერებს აცხობდნენ. მათ სხვადასხვა, მათ შორის ნამგლის ფორმას აძლევდნენ, ან ზედვე გამოსახავდნენ მას და შემდეგ, ამ კვერებით მომავალ მოსავალზე მკითხაობდნენ. მოსავლის აღების შემდეგ მიწათმოქმედნი დღესასწაულებს მართავდნენ. ერთ-ერთი ასეთი დღესასწაული ნამგალდრეკა იყო¹¹.

ჩვენთვის საინტერესო სამიწათმოქმედო იარაღი ნამგალი კ. უმიკა'ში-
ვილის მიერ შეგროვებულ ქართული ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს
შორის არაერთგზის დასტურდება. მაგალითად: „გლესაჲ და გლესაჲ,
ნამგალო, ნამგალო ჩემო რკინაო, გასჭერ, გამიძებ წინაო“¹².

ზემოაღნიშნულ ხალხურ სიტყვიერებაში ნამგლის სხვადასხვა ფორ-
მების შესახებ საინტერესო მითითებას ეპოულობთ: „ნამგალას ბიბი-
ნაურსა პირი მიუგავს ღულასა“¹³. ამ თვალსაზრისით შემდეგია გასათ-
ვალისწინებელი: ცნობილია, რომ სამეურნეო იარაღი ნამგალი მიწათ-
მოქმედებასა და კერძოდ, მარცვლეულ კულტურებს უკავშირდება. ძვ. წ.
II და I ათასწლეულებით დათარიღებულ მატერიალური კულტურის
ძეგლებში მკვლევრები (ბ. კუფტინი, ა. აფაქიძე, ა. ბოხოჩაძე) განასხვა-
ებენ ბრინჯაოს ნამგლების თავისებურ ჯგუფს, ე. წ. ვენახის „სასხ-
ლაჲ ნამგლებს“, რომლებიც იმავე ხანის ნამგლებისაგან ფორმით, სო-
მითა და სამუშაო ფუნქციით განსხვავებულია¹⁴.

ივრიზის ანალოგიური გამოსახულებები ერელლისა და ქენლიქის
სტელებზეც დასტურდება¹⁵.

ღვთაება თარხუნთის ერთ-ერთი გამოსახულება სტელაზე ნიღდეს
მუხეუმშია დაცული. აქ ღვთაებას მარცხენა ხელში უცნობი სიმბოლო
უკავია, მარჯვენა ხელი, სამწუხაროდ, დაზიანებულია. სხვა მხრივ, ფო-
გურა ივრიზის, ერელლისა და ქენლიქის სტელებზე გამოსახული ღვთა-
ების მსგავსია. აქაც, მარცხენა მხარეს, ცოტა დაშორებით, თავთაეების
შეკრული ძნა, ხოლო მარჯვნივ ყურძნის მტევნები ფოთლებითურთ მო-
ჩანს. ფიგურა მარცხნისკენ არის მიმართული¹⁶.

მკვლევართა (მ. ჩაშინი, ვ. ბისინგი) ვარაუდით, მალატიის რელიეფ-
ზე გამოსახული ამინდის ღვთაება თარხუნთის მსგავსია. ეს რელიეფუ-
რი ნიმუში ამინდის ღვთაების წინაშე მეფის ღიბაციას (ღვთაებისადმი
ღვინის ძღვნად მირთმევა) წარმოადგენს¹⁷. ღვთაებას თავზე რქიანი ფო-
რმის გვირგვინი აქვს დადგმული, კაბა მუხლამდე წვდება და წელზე

სარტყელი აქვს შემოჭერილი, ფეხზე კი ჭეინტიანი ფეხსაცმელი აკეთია. აღნიშნულ რელიეფზე ღვთაებას სარტყელში ხმალი უკეთია, მარცხენა ხელით ელვის კონა უჭირავს, ხოლო მარჯვენა ხელი მაღლა აქვს აღმართული და Γ ფორმის საგანი უკავია. ზოგი მკვლევრის (ბ. ორტმანი, ი. აკურგალი, მ. კრემერი) ვარაუდით, იგი ბუმერანგი ან მოღუნული ტოტი უნდა ყოფილიყო¹⁸.

ფლინდერს პეტრის თვალსაზრისით, ეს პრიმიტიული სატყორცნი ჯოხია, რომელიც ეგვიპტეში ჯერ კიდევ I დინასტიის პერიოდის დათარიღებულ იეროგლიფებს შორის დასტურდება, უფრო მეტიც, ეს გამოსახულება XII დინასტიამდე განაგრძობს არსებობას. სირიული ნიმუშები ეგვიპტურისაგან ოდნავ განსხვავდება. მას რიტუალური დანიშნულება უნდა ჰქონოდა და როგორც ჩანს, სირიაში ეგვიპტიდან შეაღწია¹⁹

თარხუნთის სკულპტურული გამოსახულება კილიკიის ტავროსიდან ასე წარმოდგება: ღვთაებას მარჯვენა ხელი გულზე აქვს მიდებულ. როგორც ჩანს, მას თავზე ქუდი ეხურა. მარცხენა ხელში შეკრული თავთაების ძნა უჭირავს, რომლის ქვეშ სამსხვერპლო ტაბლა დგას²⁰. ტაბლაზე შესაწირი 2 თხელი პური და ზემოდან მასზე პატარა ზომის 2 მრგვალი პური დევს.

ანალოგიური მონაცემები ხეთურ ტექსტებშიც დასტურდება. ირკვევა, რომ სამსხვერპლო მაგიდაზე, რომელიც ღვთაება ეას ეძღვნებოდა, რიტუალურ საკვებთან და დიდ პურებთან ერთად, რამდენიმე მცირე ზომის ე. წ. tappinu-პურებიც ელაგა²¹.

ნ. ხაზარაძის მართებული დაკვირვებით, მსგავსი პარალელები შესაწირ პურებთან დაკავშირებით, ქართულ ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მოგვეპოვება. რიტუალურ პურებს, ე. წ. ლემზირებს სვანეთში ქალები ფუძის ანგელოზს სწირავდნენ. შესაწირ ლემზირებს შორის დიდი „ფუსნე მელვ“ დასტურდება, რომელზედაც (ხეთების მსგავსად), პატარა ლემზირებს (tappinu-პურები?) აწყობდნენ²².

მალატია X-ის, ადიამან I-ისა და ადიამან II-ის თეთრ კირქვიან სტრუქტურულ ღვთაება თარხუნთი ხარზე შემდგარია გამოსახული. წარწერებში იგი ჭექა-ქუხილის ღვთაებას განასახიერებს. მალატია X მსხვერპლშეწირვის სცენას გამოხატავს. აქ ღვთაება მარცხნივ დგას, მის უკან ხარია, ხოლო წინ – მეფე სულუმალია ხელში ტიარით წარმოდგენილი²³.

სავარაუდოა, რომ ღვთაება მონაწილეობს პირველი მოსავლის აღებაში. სიმბოლურად ჭრის თავთავიან ძნას, ან შესაძლოა, ამ დავალებას მეფეს გადასცემს. აქედან გამომდინარე, მალატიის რელიეფებზე ღვთაება თარხუნთი ჭექა-ქუხილის, მიწათმოქმედებისა და ნაყოფიერების ფუნქციების მატარებლად იწოდება.

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მონაცემები გეიჩვენებს, რომ გვიანხეთური ხანის კაპადოკიის რელიგიურ სისტემაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ლუვიურ ღვთაება რუვას ეკავა. მის მოხსენიებას ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის წერილობით ძეგლებში (ბულღარ-მადენი, ბოღჩა, მარაშ I, გურუნი, პალანგა, ქოთუკალე, მალატია V, მალატია VIII, მალატია XIII, სირზი, ანქოზ I) ვხვდებით²⁴.

ზემოხსენებულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ღვთაება თარხუნთთან ერთად სხვა ღვთაებებიცაა მოხსენიებული: ღვთაება თარხუნთი, ქალღმერთი ქუბაბა, ხარანის მთვარის ღვთაება, ქალღმერთი ხეფათი, შარუმა და მზის ღვთაება.

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ღვთაება რუვას სახელწოდება, ისევე როგორც ღვთაება თარხუნთის სახელი, ფონეტიკური დამატებებითაა გადმოცემული: ^DRUWA-ti-a-s, ^DRUWA-i-s, ^DRUWA-a-s, ^DRUWA-ti, ^DRUWA-a-n, რაც ღვთაების სახელის ფუძის ბგერით შემადგენლობაზე მიუთითებს²⁵.

თაბალის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ღვთაება რუვა (RUWANTI) თარხუნთისა და ქალღმერთ ქუბაბასთან ერთად ფიგურირებს. იგი (რუვა) თარხუნაზის (სარგონ II-ის დროს

მალატიის მეფისა და ასურეთის ვასალის) მფარველად ჩანს. ბოდინას ქვის პრიზმაზე შესრულებულ წარწერაში, რომელიც ახლა კაისერის მუზეუმში ინახება, Kurtija (რომელიც “დასავლეთსა და აღმოსავლეთში პატივცემული იყო”) შესაწირს ჯერ ღვთაება თარხუნთს, შემდეგ კი ღვთაება რუვას მიართმევდა. როგორც წარწერიდან ჩანს, მმართველთა ხანგრძლივ ხელისუფლებას ქვეყანაში სწორედ ეს ღვთაებები უხრუნველყოფდნენ²⁶.

ლომის ფიგურის ერთ მხარეს შესრულებული წარწერა გურგუმის მეფის გენეალოგიასთან ერთად გვამცნობს, რომ ხალფარუნცია (Halfaruntija) ქვეყნის მსაჯულად ღვთაება რუვას “დაუდგენია” და “მემკვიდრეობით ხელისუფლება ამავე ღვთაებისგან მიუღია”²⁷.

მალატიის წარწერებში ღვთაება რუვა წამყვანი ღვთაებების გვერდით არაერთგზის მოიხსენიება. ირკვევა, რომ მათ (თარხუნთი, ხეფათი, შარუმა, რუვა, და მზის ღვთაება) მალატიის მეფე სულუმალი განსაკუთრებით განადიდებდა და თაყვანსცემდა.

დაახლოებით იგივეს იმეორებს სირზის წარწერის ავტორი, მალატიის მეფე Sutiruwa(nta). წარწერაში ნათქვამია, რომ რუვა ღვთაების საყვარელი მსახურია და ძალაუფლება მას ღვთაება რუვამ გადასცა²⁸.

ღვთაება რუვას ფუნქციებზე კვლავ გვიანხეთური ხანის ეპიგრაფიკული ძეგლების მონაცემებით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ. მალატიაში აღმოჩენილი ირემსა და ლომზე ნადირობის, მსხვერპლშეწირვის სცენების რელიეფურ გამოსახულებებს, იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები ახლავს. წარწერაში მალატიის მეფე Halpa-X-ის, Mar-X-ის, სულუმალისა და მისი ვაჟის - Šuwarni-ის ძღვევამოსილი ნადირობის შესახებაა მოთხრობილი. წარწერის ნაწილი დაზიანებულია, ამდენად, შეიძლება ვივარაუდოთ ღვთაება რუვას მოხსენიება²⁹. საფიქრებელია, რომ ირემი და ლომი ამ შემთხვევაში რუვას აღნიშნავენ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია გიუტერბოკის მოსახრება, რომ რუვას ლურსმულ დამწერლობაში იდეოგრამა ^PLAMA შეესატყვისება³⁰, რაც ირმის ღვთაებას აღნიშნავს.

ღვთაების გამოსახულება პანთეონის წამყვან ღვთაებებთან ერთად მაღალტიაში აღმოჩენილ ქვის სტელაზე შემორჩენილი: მაგალითად, მარცხნივ ამინდის ღვთაება ლომზე დგას, იქვეა მაღალზურგიან სკამზე მჯდარი ქალღმერთი, მას ფეხები ტაბურეტზე აქვს შედგმული, ტაბურეტი კი ხარზე დგას. ქალღმერთს მარჯვენა ხელში სარკე უჭირავს. მარცხენა კი მკერდთან ახლოს აქვს მიდებული. მისი სამოსი მსგავსებას იაზილიქაიას ქალღმერთთან და ქარხემიშის ქუბაბასთან ამჟღავნებს. ამინდის ღვთაებასთან ჭეჭა-ქუხილის ნიშანია გამოსახული. ფიგურათა ზემოთ ფრთიანი მზის დისკო ჩანს. სტელის ორივე მხარეს შემორჩენილია წარწერის კვალი: ქალღმერთის მხარეს KUBABA იკითხება, მკვლევარმა მ. ვიეირმა ღვთაების მეორე მხარეს სახელი RUTA ამოიკითხა³¹.

ღვთაება რუვა მაღალტიაში აღმოჩენილ ქვის სტელაზე ორ ირემთან ერთადაა გამოსახული. აქ მას გრძელ კაბაში გამოწყობილი მეფე ზედაშეს წირავს.

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ღვთაება რუვა სხვადასხვა ეპითეტით მოიხსენიება. სირზის წარწერაში მეფე Sutiruwanta მას “მთის ღვთაება რუვას” უწოდებს. გეკეს წარწერაში კი, რუვას მზის აღმნიშვნელი იდეოგრამა UTU ახლავს³², რაც “მზის ღვთაება რუვას ნიშნავს”.

ამ მხრივ, საინტერესოა მდ. ყარასუსთან (ზემო ეფრატი) კლდის რელიეფზე აღმოჩენილი მონუმენტური გამოსახულება, სადაც ნათლად ჩანს ირმის, ხელაღმართული მამაკაცის და ზემოთ თავზე ფრთოსანი მზის დისკოს ფიგურები. იეროგლიფები არ აღმოჩნდა. მამაკაცის ფიგურა ირემზე დგას, ისინი მარცხნივ არიან ორიენტირებული. მას ერთ

ხელში ხმალი და მშვილდი უჭირავს, მეორეში კი (მარჯვენა ხელში) — შუბი.

ეს ფიგურა გაიგივებულია ირმის ღვთაება რუნთასთან, რომელიც ნადირობისა და ცხოველთა დამცველ ღვთაებად წარმოდგება. იგი გვიანხეთური ხანის მონუმენტებზე არაერთგზის დასტურდება (Hacı Bebekli კუმუხი, Sakçagozu მარაშის ვილაიეთი). ბაზალტის ეს ორთოსტატები თითქმის ერთმანეთის იდენტურია: ღვთაება, ფრთოსანი მზის დისკო, ირემი. ორივე რელიეფზე ღვთაებას ხმალი ქარქაშში აქვს ჩასმული, მარჯვენა მკლავზე მშვილდია ჩამოკიდებული, მარცხენაში კი, მკვდარი ცხოველი უჭირავს, რომელიც მკვლევარმა ჯ. გარსტანგმა კურდღელს მიამსგავსა³³.

ასე რომ, ^DLAMA გვიანხეთური ხანის სამთავროების — კუმუხის, გურგუმის, მალატიის ერთ-ერთი წამყვანი ღვთაებაა, რადგან იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების მონაცემებით იგი ყოველთვის წამყვან ღვთაებებთან ერთად მოიხსენიება როგორც დამცველი, მხსნელი. სირხის წარწერაში ღვთაება რუვა თავის სიძლიერით ქაღდმერთ ქუბაბას უთანაბრდება.

ღვთაების ანალოგიური ატრიბუტები ხეთურ კერპთა აღწერილობაში მოგვეპოვება. ესაა დასახლება ვიანაუვანთან ველ-მინდერის მფარველი ღვთაება ირემზე მდგარი მამაკაცის ოქროს ქანდაკება, მარჯვენა ხელში მას ოქროს მშვილდი უჭირავს, მარცხენაში ოქროს არწივი და კურდღელი, აქვს ოქროს ხმალი³⁴. ძნელი წარმოსადგენია არის თუ არა იგი ღვთაება რუვა. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ კუმუხის პანთეონი ღვთაებათა სიმრავლით გამოირჩეოდა: აქ ქვეყნების, ქალაქების, მინდვრების მრავალრიცხოვანი დამცველი ღვთაებები არსებობდა.

მდინარე ყარასუსთან, კლდის რელიეფზე მახლობლად მრავალრიცხოვანი ღრმულები აღმოჩნდა. მათ სარიტუალო ფუნქციები ჰქონდათ. სავარაუდოდ, მათ ამავე მონუმენტზე გამოსახული ირმის ღვთაებისად-

მი ლიბაციის შესასრულებლად იყენებდნენ როგორც სათავსო ჭურჭელს (რეზერვუარს) სითხისათვის.

აღსანიშნავია, რომ მსგავსი ღრმულები დ. უსიშკინმა ფირაქტინსა და სირკელშიც დაადასტურა³⁵.

ზემოაღნიშნული მატერიალური ძეგლის ნაშთი, ვფიქრობ, ღვთაებისადმი ზედაშეს შეწირვის ნათელი მოწმობაა, რის შესახებაც მაღალტონის ეპიგრაფიკულ ძეგლზე შესრულებული ეროგლიფურ-ლუვიური წარწერა გვამცნობს.

ღვთაება რუვას პოპულარობაზე ეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში მოხსენიებული რუვა კომპონენტის თეოფორული სახელები უნდა მიუთითებდეს, რომლებიც საზოგადოების მაღალი ფენის წარმომადგენელთა (ძირითადად მამაკაცების) საკუთარი სახელების სახითაა სეკუნდუმდე მოღწეული: Halparuntija, Halparuwatija, Halpa-pa-RUWA-ti-a-s. Hila-RUWA-(nta), Wala-ruwa(nta), Sutiruwa(nta)³⁶.

ნადირობისა და ცხოველთა მფარველი ღვთაება რუვას ზოგად მსგავსებას კავკასიელთა რწმენა-წარმოდგენებშიც ვხვდებით. აქაც ნადირთ ღვთაება თავისი ბუნებით ზომორფულია. იგი ირემი, ჯიხვი ან ნიამორია. ქართულ ფოლკლორში ჩვენთვის საინტერესო ირემი ზებუნებრივი ნიჭის მატარებელი და ღვთაების სამყაროსთან დაკავშირებული არსებაა. მას დანარჩენი ნადირისაგან რაიმე ნიშანი განასხვავებს (ნიშანი შუბლზე, ოქროს რქები, ამობრუნებული რქა)³⁷. ანუ ამ ცხოველის განსაკუთრებულ, ზებუნებრივ თვისებებზე მიუთითებს. ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალა გვინფერებს, რომ ირემი აღორძინების ძალების განმასახიერებელი ღვთაების მხლებელი ცხოველი და მისი პროტოტიპია. მისი სადგომი მაღალი მთაა. სვანეთსა და რაჭაში ნადირთ ღვთაების სადგომიც კლდეს უკავშირდება³⁸. ამდენად, შემთხვევითი არ უნდა იყოს ერთ-ერთ ეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში რუვას მთის ღვთაებად მოხსენიება.

ქართულ ფოლკლორში (ხევესურეთი) ნადირობისა და ცხოველთა მფარველი მამაკაცი - ანატორი დასტურდება, ასევე, ნადირთა მფარველად ქალღმერთი დალი ფიგურირებს, რომელიც დასავლეთ საქართველოს მთასთან არის დაკავშირებული.³⁹

უზენაეს ღვთაება თარხუნთან ერთად იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში არაერთგზის ღვთაება ქუბაბაც იხსენიება, რომელსაც ხშირად ანტიკურ სამყაროში კარგად ცნობილ კიბელე-კიბელას წინამორბედ ძველდამოსავლურ ქალღვთაებად მიიჩნევენ.⁴⁰

1981 წელს ჯ. პოკინსმა სპეციალური სტატია მიუძღვნა ამ ღვთაებას, თავი მოუყარა რა თითქმის ყველა იეროგლიფურ-ლუვიურ ტექსტს, სადაც იგი იხსენიება. ირკვევა, რომ ქუბაბას სახელწოდება ყველაზე ხშირად გვიანხეთური ხანის ქარხემიშის (ჩრდილოეთ სირია) მეფეთა წარწერებში მოწმდება, თუმცა მას სხვა გვიანხეთური სამეფო-სამთავროებიც იცნობენ (ალეპოს, კაისერიის, ანქოზის, ბაბილონის, ბოიბეიბინარის, ბულღარ-მადენის, ჩიფლიქის, ყარაბურუნის, კულულუს, მალატიის, სულთანხანის, თელ-ახმარის იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები).⁴¹

ქალღვთაება ქუბაბას, ისევე როგორც თარხუნთს, იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების ავტორები (მეფეები, მათი ქვეშევრდომები) ორ სხვადასხვა კონტექსტში მოიხსენიებენ: წარწერების შესავალ ნაწილში, ტიტულატურა-გენეალოგიასთან მჭიდრო კავშირში და დასკვნით ნაწილში, ე. წ. კრულვის ფორმულის წარმოთქმისას. ამჯერად ყურადღებას იმ ტექსტებზე გავამახვილებთ, სადაც ქუბაბას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ამ თვალსაზრისით, ქარხემიშის მეფეთა, მმართველთა და მათ ქვეშევრდომთა წარწერები განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს.

ქუბაბა, ისევე როგორც თარხუნთი, გავრცელებული რწმენა-წარმოდგენების თანახმად, ყოველმხრივ იცავდა გაბატონებული წრის, წარ-

წერების ავტორების ნამოღვაწარსა და მათ უფლებებს (Karkamiš 31/32, 11a, 2-3, 6; 14b, 4-5; 40-12 3; 25-B2, 1-2 და სხვა).

ქალღმერთ ქუბაბას თაყვანისცემის გავრცელების არეალს თაბალიც წარმოადგენდა. ბულღარ-მადენის ერთ-ერთ წარწერაში თუქანას მეფე ვარპალავას ვასალი თარხუნაზი წარწერის პოტენციური დამსიანებლის დასასჯელად, სხვა ღვთაებებთან ერთად, ქალღმერთ ქუბაბასაც მოუხმობს. სულთანხანის წარწერა გვამცნობს, რომ ქალღმერთი ქუბაბა ბოროტმოქმედებს ხარანის მთვარის ღვთაებისა და ღვთაება Ataha-ს მსგავსად „წყევლის და სჯის“. კაისერის წარწერაში კი ნათქვამია, რომ თაბალის მეფე ვასურმეს ჩვენთვის უცნობ ვასალს რომელიღაც ღვთაებისათვის “tatala აუმაღლებია”, მაგრამ ამავე დროს ღვთაება თარხუნთის ქანდაკება მნიშვნელოვნად დაუზიანებია (წარწერის მოწმობით, მას ღვთაების თავი კისერთან ნაჯახით დაუმსხვრევია). ამგვარი მოქმედებისათვის ღვთაება Maruwa-ს და ქალღმერთ ქუბაბას ბოროტმოქმედი “პირს დაუნარცხებიან”.

ჩვენთვის საინტერესო ქალღმერთის ძლიერებაზე ანქოზში აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერაც მიუთითებს. ტექსტის მოწმობით, ღვთაება რუვა, როგორც მხსნელი, ქუბაბას მსგავსი ყოფილა. ბოიბეიპინარში ქვის ლოდზე შემორჩენილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში კატეგორიულადაა აღნიშნული: “თუ ვინმე პანამუვათის სახელს გადაშლის, ეშინოდეს, რადგან..., დედოფალს ქუბაბასავით ძლიერი განრისხება შეუძლია”.

ყარაბურნას კლდეზე შესრულებულ წარწერაში ქალღმერთი ქუბაბა ხარანის მთვარის ღვთაებასთან ერთად, მეფე Sipis-სსა და Sipis Nis ვაჟს შორის დადებული ხელშეკრულების გარანტიად წარმოგვიდგება. წარწერის დასკვნით ნაწილში იგივე ღვთაებები ამ ხელშეკრულების ამსახველი ეპიგრაფიკული ძეგლის შეურაცხყოფელის დამსჯელად გვევლინებიან.

ქალღმერთი ქუბაბა არა მხოლოდ ხელშეკრულების დაცვის გარანტი, მსხნელი და დამცველია, არამედ ბეკეს წარწერის მიხედვით, ის ნაყოფიერების მომტანიცაა.

ქუბაბა ქარხემიშისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის სხვა მეფე-მთავართა წარწერებში ხშირად თარხუნთან, ქარხუხასთან, სანთასთან, ეასთან და რუნთასთან ერთად მოიხსენიება. ქათუვასი, ქარხემიშის მბრძანებელი, კარის საკეტის (?) ერთ-ერთ წარწერაში გვამცნობს, რომ იგი “ქარხუხას და ქუბაბას პროცესიის თვითმიხედვით გამხდარა”.

საინტერესოა ჩიფლიქისა და კულულუს წარწერები, სადაც ღვთაებები მეუღლეებითურთ არიან წარმოდგენილი. ჩვენთვის საინტერესო ქალღმერთი ეასთანაა დაკავშირებული, თარხუნაზი-ხეფათთან, ხარანელი მთვარის ღვთაება-მზესთან, ხარანელი შარუმა-აღლასუვასთან და ა. შ.

ყველა უკვე ნახსენები გვიანხეთური ხანის მეფე-მთავარი და მათი ქვეშევრდომი ერთხმად მიუთითებს მათდამი ქუბაბას სიყვარულზე და ამ ქალღვთაებისგან მიღებულ მხარდაჭერაზე. ასე, მაგალითად, ქათუვასი არაერთგზის აღნიშნავს, რომ “მის ბატონებს – თარხუნოს, ქარხუხას და ქუბაბას იგი სამართლიანობის გამო უყვართ და მხარს უჭერენ (Karkamiš, A11 B3-C4, შდრ. იქვე, A12, 2). იგივეს აღნიშნავს სოსტურას ვაჟი (“მე [ვარ]..., გმირი, ქარხემიშის ქვეყნის მბრძანებელი... იარირისი, მბრძანებელი, უფლისწული, თარხუნთის, ქუბაბას, ქარხუხას და მზის ღვთაებათა მიერ შეყვარებული...” (Karkamiš A 15B 1-2).

სამწუხაროდ, არც ქარხემიშსა და არც მის ფარგლებს გარეთ ქალღმერთის სახელზე აგებული ტაძრების ნაშთებმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია. მაგრამ იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები არაერთგზის გვამცნობს ქარხემიშში ქუბაბას სახელზე ტაძრების აგების შესახებ. იგივე

* იეროგლიფურ-ლუვიურ ტექსტში მოხსენიებული ორი ღვთაების პროცესიასთან დაკავშირებით მეტად მნიშვნელოვანია ლუკრაციუსის მიერ აღწერილი, რომში გამართული პროცესია, იღის დელას (ანუ კობლას) რომ კლდეებზეა, რომელიც ქალაქების დამცველად და მიწის ნაყოფთა მიძემის ქალღმერთად მოიხსენიებოდა (Luc II 600-643)

ქათუვასი აცხადებს, რომ მან ქარხეშიში ქუბაბას სახელი “აღადგინა”. ააგო მისი სახელობის ტაძარი და უზრუნველყო იგი შესაწირაით დაახლოებით იგივეა ნათქვამი ქათუვასის სხვა წარწერებში. მეფე აცხადებს: “მე (ვარ) ქათუვასი, ქარხეშიშის ქვეყნის მეფე, ღვთაებათა მიერ შეყვარებული... [მე] ჩემმა ქალბატონმა ქუბაბამ, ქარხეშიშის დედოფალმა, ქვეყნის მიერ ამალღებულმა (?) (განმადიდა). ყოველთვის მხმარებოდა ხელში ჩამეგდო მტრები, მაგრამ მტრებთან არ გამცემდა. ეს (შენობები) ფუფუნებით (აღვაგსე) და მისთვის ავაგე, აღადგინე ქუბაბა, ქარხეშიშის დედოფალი.”

ქარხეშიშის მეფე იარირისიცი ლოცულობს ქუბაბას სახელზე და მას თავის “სიყვარულს უძღვნის”. იარირისის ქვეშევრდომს (ვასალს) ქამანას ქუბაბას გამოსახულებითა და მისდამი მიძღვნილი წარწერით დამშვენებული სტელა აღუმართავს. წარწერაში ნათქვამია: “ქუბაბას ტაძარი ავაგე... ქუბაბასათვის, ქარხეშიშის დედოფლისათვის, მე ქამანასმა, მბრძანებელმა, [ტაძართან] მიწის ნაკვეთი გამოვყავი.” ისიც ირკვევა, რომ სოსტურას სტელაზე ქუბაბას გამოსახულება გაუკეთებია და ა. შ.

მალატიაში აღმოჩენილი ქვის მცირე ზომის სტელაზე ქუბაბას სახელი კვლავ ღვთაება რუნთასთან ერთადაა მოხსენიებული, რაც აღნიშნულ ტერიტორიაზე ქალღმერთ ქუბაბას პოპულარობაზე უნდა მიუთითებდეს. ჩვენამდე მოღწეული ქალღმერთ ქუბაბას გამოსახულება გვიანხეთური ხანის პანთეონის წამყვან ღვთაებებთან ერთად სწორედ მალატიაშია ნაპოვნი. სტელაზე, მარცხენა მხარეს, ამინდის ღვთაება ლომზე დგას, იქვეა მაღალზურგიან სკამზე მჯდარი ქალღმერთის გამოსახულება. მას ფეხები ტაბურეტზე აქვს შედგმული, ტაბურეტი ხარზე დგას. ქალღმერთს მარჯვენა ხელში სარკე უჭირავს, მარცხენა მკერდთან ახლოს აქვს მიღებული. მისი სამოსი მსგავსებას იაზილიქიას ქალღმერთთან და ქარხეშიშის ქუბაბასთან ამჟღავნებს. ამინდის

ღვთაებასთან ჭეჭა-ქუხილის ნიშანია გამოსახული. ფიგურათა უემოთ ფრთიანი მზის დისკო მოჩანს. სტელის ორივე მხარეს წარწერის კვალია შემორჩენილი: ქალღმერთის მხარეს KUBABA იკითხება. მ. კიცირმა ღვთაების მეორე მხარეს სახელი RUTA ამოიკითხა.

ჩვენამდე ერთმა ბაზალტის სტელამაც მოაღწია. იგი ნიღდეს მეჭუქუმში ინახება. სტელაზე ტახტზე მჯდომი ქუბაბას და მის გვერდით ქალღმერთის წმინდა ცხოველის – წამოწოლილი ღომის გამოსახულებებია აღბეჭდილი. სტელა ძვ. წ. VIII საუკუნით თარიღდება ირკვევა, რომ ქალღმერთის ატრიბუტად ძაღლსაც მიიჩნევდნენ. კულულუს წარწერაში აღნიშნულია: “ქუბაბას ძაღლი HASAMI, თუეათის AMURA-ს გამოეკიდოს და შეჭამოს კიდეც”.

ქალღმერთი ქუბაბა ანქოზში აღმოჩენილ რელიეფზეცაა გამოსახული. ის ტახტზე ზის და პროფილშია წარმოდგენილი. წელზე ექვსი ფოჩით დამშვენებული ქამარი უკეთია. სამაჯურზე მედალიონი მოჩანს. მარცხენა ხელში თითისტარი უჭირავს. ფიგურა მსგავსებას ქარხემიშისა და მალატიის რელიეფებთან ამჟღავნებს. შესაძლოა, აღნიშნული თითისტარი როგორც ქალღვთაების ატრიბუტი, საკრალური მნიშვნელობის იყოს, ან ქალღვთაების საოჯახო საქმიანობის – რთვისა და ქსოვის მფარველობის ფუნქციაზე მიგვანიშნებდეს.

ქარხემიშის იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების ავტორები ქუბაბას “ქალბატონს” და “ქარხემიშის დედოფალს” უწოდებენ. ე. პორადას მიერ ძვ.წ. VIII ს-ით დათარიღებულ ერთ-ერთ საბეჭდავზე ქუბაბა nawaralis-ის ეპითეტით მოიხსენიება*. ჯ. პოეკინსის ვარაუდით, ქუბაბა ქარხემიშის გარეთ, ხეთური სამყაროს მიერ უცხო ღვთაების სახით იყო შეთვისებული.

* იეროგლიფურ-ლუვიურში warali “საკუთარს” ნიშნავს, ხოლო niwarali მისი უარყოფითი ფორმაა და ძეს-ბანსად “არასაკუთარს” აღნიშნავს nawarali, ამ შემთხვევაში niwarali-ს ფონეტიკური ან ორთოგრაფიული ვარიანტია. ჯ. პოეკინსი nawarali-ს თარგმნის როგორც - foreign (უცხო, უცხოელი).

როგორც იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერებიდან და მონუმენტურ ქანდაკებებზე დატანილი გამოსახულებებიდან ირკვევა, ქუბაბას ძღვენის სახით “წმინდა საჩუქრებს” მიაართმევდნენ, რომელთაც სამსხვერპლო ტაბლაზე ათავსებდნენ. ქუბაბას ყოველწლიურად თითო ხარსა და ცხვარს, მათთან ერთად პურსაც სწირავდნენ. ქარხემიშის მეფე ქათუვასის მოწმობით: “ქარხუხას (სწირავენ) ერთ ხარს და ერთ ცხვარს, ქუბაბას ერთ ხარს და ერთ ცხვარს, Sarkus-ს ერთ ხარს და KUTUPI-ის, მამაკაც ღვთაებებს ერთ ცხვარს და ქალღვთაებებს [ერთ ცხვარს]”.

ქუბაბასათვის შესაწირავზე ქუმუხის ერთ-ერთი დედოფლის იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერებიც მოგვითხრობს, სადაც აღნიშნულია პანამუვათისის, მეფე სუფილულიუმას (ძვ.წ. 803-773 წწ.) მეუღლის მიერ ქუბაბასათვის ტახტრევანისა და შეწირულებისათვის განკუთვნილი მაგიდის მიძღვნის შესახებ.

ქუბაბას და კიბელას გამოსახულებები დიდ ურთიერთმსგავსებას ავლენს: ორივე ეს ღვთაება ტახტრევანზე ზის ორ ღომს შორის. ვ. ივანოვის თვალსაზრისის თანახმად, ქუბაბა (და მოგვიანებით – კიბელა) ნაყოფიერების კულტის ძველ მცირეაზიურ იმ ტრადიციებს აგრძელებენ, რომლებიც სათავეს ჩათალ-ჰუიუქის (ძვ. წ. VI ათწლეული) კულტურაში იღებენ⁴².

იეროგლიფურ-ლუვიურ ღვთაებათა წარმომადგენელია Santa “მეფე”. იგი ძვ. წ. II-I ათასწლეულების ფირფიტებსა და საბეჭდავებზე არაერთგზისაა დამოწმებული. ხანტას უძველესი მოხსენიება ძველასურულ სავატრო კოლონიების დროინდელ ფირფიტაზე დასტურდება. ხეთების დროს, მას თაყვანს ქიცუვათნას ქალაქებში (კილიკია და კომაგენე) სცემდნენ, რასაც Zarpaya-ს (ქიცუვათნას მკურნალი) რიტუალის ჩანაწერიდან ვიგებთ⁴³.

ლუვიურ ქიცუვათნასთან (კილიკია) ახლო გეოგრაფიული მდებარეობის გამო აღმოსავლეთი კაპადოკია წარმოდგენდა იმ რეგიონს,

რომელშიც საუკუნეთა მანძილზე ინტენსიურად უნდა განხორციელებულიყო ხეთურ-ლუვიური ეთნო-კულტურული კონტაქტები. მრავალწლიანი კვლევა-ძიების შედეგად ცნობილი გახდა, რომ ხეთურ სამყაროში ლუვიურის ერთ-ერთი ძლიერი ნაკადი სწორედ ქიცივათნა-კილიკიდან მოდიოდა. ამის საუკეთესო მოწმობაა მდ. პალისის (დღევ. ყისილ-ირმაკი) აუზში იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების ადრეულ ხანაშივე გამოჩენა, ღვთაებათა პანთეონის გაბატონებული მდგომარეობა და ასახვა⁴⁴.

ხეთური ტექსტების თანახმად, სანტა დამცველი ღვთაებაა, გაიგივებულია მარდუქთან და იმავე ტექსტებში სახელი სანტა მარდუქის ლოგოგრამით იწერებოდა. კულულუს წარწერებში ის მიწისქვეშა სამყაროს ღვთაებაა, ზარპუას რიტუალში იგი სასიკვდილო ავადმყოფობების ღვთაებად ჩანს. სანტა, ამ მხრივ, ძველ შუამდინარულ მიწისქვეშა ღვთაება ირასთან სიახლოვეს ამჟღავნებს. ამ შემთხვევაში ორივე ღვთაება ომისა და ჟამიანობის ფუნქციების მატარებლად წარმოდგება.

სანტას გამოსახულება ასურულ ცილინდრულ საბუჯდავზე და სინაქერიბის მეფობის დროინდელ მალტის კლდის რელიეფზეა აღბეჭდილი. ცილინდრული საბუჯდავი ძვ. წ. 709წ. თარიღდება. ორივე ნიმუშზე ღვთაება ვერძზე (რქიანი ცხოველი მოკლე ფეხებითა და გრძელი ტანით) დგას. სანტას გრძელი კაბა აცვია, თავზე დისკო მოჩანს. მის ატრიბუტს მშვილდ-ისარი წარმოადგენს.

სანტას კულტმა (ასურულად სანდა) ძველი საბერძნეთის პერიოდამდე იარსება და შემდეგ ტარსუსში გადაინაცვლა⁴⁵.

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ხურიტული ღვთაებები შარუმა, ქალღვთაება ხეფათი და იშთარი არაერთგზის მოიხსენიება.

ტოპადას წარწერის ავტორი თაბალის მეფე ვასურმე გვამცნობს: "ჩემი უფალი თარხუნთი, აგრეთვე შარუმა, X და V... წინ მიმიძღვიან". აქვე ისიცაა ნათქვამი, რომ მათ ხელისუფლება უწყალობეს⁴⁶. მაღა-

ტიის მმართველი სულუმალი "დიდ ღვთაებებს" მიმართავს, მათ შორის კი, ქალღვთაება ხეფათსა და ღვთაება შარუმას. ტექსტის თანახმად, მეფე სწორედ მათ განადიდებს.

სამწუხაროდ ჯერჯერობით მათი გამოსახულებები არ მოგვეპოვება. არც მათი ტაძრების ნაშთებმა მოაღწიეს ჩვენამდე და არც მათთვის შესაწირავის შესახებ ვიცით რამე.

როგორც ცნობილია, ხეთური პანთეონი ხურიტიზებული იყო. ამინდის ღვთაება თეშუბია, ხოლო მის მეუღლესთან, არინას მზის ქალღმერთთან თეშუბის ცოლი ხეფათი გაიგივდა. მათი შვილი შარუმა კი, ნერიქისა და ციფალანდას ჭეჭა-ქუხილის ღვთაებებთან (ტაროსისა და არინას მზის ქალღმერთის შვილებთან) ასოცირდება⁴⁷. მაღატია VII-ის სტელაზე შარუმა "მთის მეფის" ეპითეტით მოიხსენიება.

გვიანხეთური ხანის თაბალის ტერიტორიაზე (ჩიფლიქსა და კელუ-ლუში) აღმოჩენილ წარწერებში ქალღმერთ ხეფათის მეუღლედ უსენაესი ღვთაება თარხუნთია წარმოდგენილი⁴⁸. ვფიქრობ, ეს წარწერა ხეთური პანთეონის გამოძახილია.

გვიანხეთური ხანის პანთეონში ხარანის მთვარის ღვთაებაც ფიგურირებს. ხარანის მთვარის ღვთაება ბულღარ-მადენის, ყარაბურნას, სულთანხანის, კულულუს წარწერებში⁴⁹ წამყვან ღვთაებებთან მოიხსენიება, რაც ჩრდილოსირიულ პანთეონთან თაბალურის სიახლოვეზე უნდა მიუთითებდეს.

გვიანხეთურ ხანაში კუმუხში მთვარის ადგილობრივი ღვთაება Sin იყო. მართალია, ამ ადგილობრივი ღვთაების შესახებ იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერებში მითითებები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ჩვენს ხელთაა ცილინდრული საბუჯდავი, რომელიც სამსათში აღმოჩნდა. მასზე გამოსახული ღვთაება ნაგზე დგას. მას ხელში მთვარე, ომეგას სიმბოლო? უჭირავს და მეფე თაყვანსცემს⁵⁰.

იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ერთხელაა მოხსენიებული ბაბილონური ღვთაება Nakarua, რომელსაც მცველებად ძაღლები ჰყავს. ძაღლები ბოროტმოქმედი ადამიანის თავს ჭამენ.

წერილობით ძეგლებში ასევე ცისა და მიწის მდედრობითი და მამრობითი ღვთაებები, მზის უმაღლესი ღვთაება და მზის ღვთაება მოიხსენიება. მათი ატრიბუტიკისა და კონკრეტული ფუნქციების შესახებ არაფერი ვიცით, ცნობილია, რომ ზემოხსენებული ღვთაებები მეფე-მთავრებისადმი მფარველობასა და კურთხევას არ იშურებდნენ.

როგორც ვხედავთ, ზემომოყვანილი ცნობები მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან გვიანხეთური სამყაროს (ძვ. წ. IX-VIII სს.) პანთეონის შესახებ.

ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად შეიძლება შემდეგი დასკვნების გაკეთება:

ამრიგად, ტერმინ “კაპადოკიას” პირველად ძველსპარსული ტექსტების ელამურ და აქადურ ვარიანტებში ვხვდებით. ძველსპარსული და ანტიკური ხანის წერილობითი წყაროების შესწავლამ გვიჩვენა, რომ დიდი კაპადოკიის მეზობელ ქვეყნებს არმენია (ურარტუ), კილიკია, ლიღია, ფრიგია და პაფლაგონია წარმოადგენენ. დიდი კაპადოკიის ისტორიული საზღვრების დასადგენად ისიცაა მნიშვნელოვანი, რომ ხშირად ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში ტავროსი, პონტოს მთები და მდინარე ჰალისი (დღევ. ყიზილ-ირმაკი) ფიგურირებენ.

ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ცნობების გარდა, ძველადმოსავლური და ანტიკური ხანის წყაროები საგულისხმო მითითებებს შეიცავს დიდი კაპადოკიის გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა პოლიტიკური ისტორიისთვისაც.

ჩვენს მიერ გაზიარებულია მეცნიერთა მიერ გამოთქმული ვარაუდი, რომ ცალკეულ ქართველურ ტომთა (მესხების) განსახლების არეალს დიდი კაპადოკია წარმოადგენდა. ირკვევა, რომ “ბიბლია” მესხების უძველესი ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა. როგორც დავინახეთ, ბიბლია” პირდაპირ მითითებებს შეიცავს მესხთა (მუსქი-მეშეხი-მოსოხის) წარმომავლობის, ლოკალიზაციის და ეთნო-პოლიტიკური გარემოცვის შესახებ. ბიბლიის მცხეთური ხელნაწერისა და ბიბლიის გვიანდელი კომენტატორების ნაშრომების შესწავლამ და ურთიერთშეჯერებამ დაგვანახა, რომ მესხთა (მუსქი-მეშეხი-მოსოხის) განსახლების ტერიტორიას, სხვადასხვა ეთნიკურ ერთეულებთან ერთად ძვ. წ. I ათასწლეულის მანძილზე სწორედ დიდი კაპადოკია წარმოადგენდა.

ჩვენს მიერ შესწავლილი ასურული ლურსმული წარწერების საფუძველზე, დიდი კაპადოკიის ტერიტორიაზე მდებარე გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა ისტორიის რამდენიმე მხარე იქნა გაშუქებული. როგორც დაინახეთ, ასურული ლურსმული წარწერების უმრავლესობა გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა (მელიდე, კამანუ, თაბალი, ხილაქუ, თუხანი, თუნა, შინუხთუ, მუშქები, გურგუმი, კუმუხი) ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის კვლევა-ძიებაში გვეხმარება. ტექსტებში საინტერესო მითითებები კონკრეტული “ქვეყნებისა” და “დასახლებების” ლოკალიზაციის, მათი სასახლერო ზოლისა და ახლომდებარე “ქვეყნების” გარემოცვის შესახებაც მოგვეპოვება. ასურეთის მეფეთა “ანალები” მდიდარ ინფორმაციას გვაწვდიან ჩვენთვის საინტერესო სამეფო-სამთავროთა საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ისტორიის, ასურეთისა და მისი პროვინციების ურთიერთობის, წარწერებში ჩამოთვლილი ნადავლისა და ხარკის მიხედვით, ეკონომიკური განვითარების დასახასიათებლად. საყურადღებოა, ასურულ წარწერებში დამოწმებული ონომასტიკური მასალაც.

ურარტული ლურსმული წარწერების შესწავლამ საშუალება მოგვცა, შემდეგი ანალიზი გაგვეკეთებინა: გვიანხეთური ხანის სამეფოები – მელითეა და კუმახა, რომლებიც ურარტუსთან ტერიტორიულად ახლომდებარე ქვეყნებს წარმოადგენდნენ, ხშირად ურარტუს მეფეთა მხრიდან თავდასხმებს განიცდიდნენ. ურარტულ ლურსმულ წარწერებში დაწვრილებითაა ჩამოთვლილი ის ციხე-სიმაგრეები და ქალაქები, რომლებიც ურარტელთა დაპყრობის ობიექტად ქცეულიყვნენ. დასახლებები ეფფრატის მარცხენა სანაპიროზე იყო განლაგებული. ამრიგად, ურარტული ლურსმული წარწერები უფრო ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის კვლევა-ძიებაში გვეხმარება. ასევე საინტერესო ცნობებია დაცული ხათე-ხათინილის (რომელიც ნ. ხაზარაძის თვალსაზრისით, ურარტუს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ეფფრატთან ტერიტორიულად

დაკავშირებული ქვეყნების აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინია) და მუშაობის პოლიტიკური ისტორიის, ასურეთის და ურარტუს ურთიერთობის დასახასიათებლად.

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები, რომელთა უმრავლესობა დიდი კაპადოკიის ტერიტორიაზეა მიკვლეული, უმნიშვნელოვანეს საისტორიო დოკუმენტებს წარმოადგენს. ასურულ ლურსმულ წარწერებთან ერთად იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროების ლოკალიზაციის, პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიკური ისტორიის შესწავლის საქმეში კიდევ უფრო ავსებს ჩვენს ცოდნას. იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები ფასდაუდებელ წყაროს წარმოადგენს მასში მოხსენიებული მეფეების ქრონოლოგიის და ონომასტიკონის დასადგენად.

სწორედ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალების მიხედვით შეიძლება დღეს ვიმსჯელოთ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის დიდი კაპადოკიის ქალაქმშენებლობის, ხელოსნობის (მეთუნეობა), მონუმენტური ქანდაკებების, გზების, ბუნებრივი საბადოების და სახელოსნო ღუმელების, ადმინისტრაციული მმართველობის (იგულისხმება საბეჭდადები), სამეურნეო საქმიანობის (ზოო და ბოტანიკური მასალები) შესახებ. ამრიგად, დიდი კაპადოკიის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ჩვენთვის საინტერესო სამეფოების შესწავლის საქმეში დიდ დახმარებას გვიწევს.

ასურული და ურარტული წარწერების შესწავლამ დაგვანახა, რომ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროები ჩაბმული აღმოჩნდნენ ორი იმპერიის (ასურეთი და ურარტუ) მიერ წარმოებულ ბრძოლებში, რაც დიდ კაპადოკიაზე გამავალი სტრატეგიული მნიშვნელობის სავაჭრო და სამხედრო გზების ხელში ჩაგდების სურვილით იყო გაპირობებული. წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, რომ ერთის მხრივ, ასურეთი და მეორეს მხრივ, ურარტუ უკვე

კიმერიელებთან ერთად დროებით ახერხებდნენ ჩვენთვის საინტერესო სამეფო-სამთავროთა დაპყრობას.

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები დღემდე ერთადერთი წყაროა გვიანხეთური ხანის პანთეონის შესწავლისათვის. ტექსტებში, ძირითადად, ლუვიური ღვთაებების – თარხუნთის, რუვას, ქუბაბას, შარუმას, სანთას სახელები გვხვდება. ირკვევა, რომ წარწერებში მოხსენიებული ჭექა-ქუხილის და ნაყოფიერების მომტანი თარხუნთი უზენაესი ღვთაებაა, რუვა – ნადირობის და ცხოველთა დამცველი ღვთაება, ქალღვთაება ქუბაბა – მხსნელი და აგრეთვე ნაყოფიერების განმსახიერებელია. იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერებში ხურიტული ღვთაება შარუმა, ქალღვთაება ხეფათი და ღვთაება იშთარი არაერთგზის მოიხსენიება და ა. შ.

იეროგლიფურ-ლუვიური ტამსტაპის ძართული თარგმანები

გვიანხეთური ხანის კულულუს ტყვიის ფირფიტებზე შესრულებული
იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები და ქართული თარგმანები
(ეკონომიკური ხასიათის დოკუმენტები)

კულულუს ტყვიის დოკუმენტების თითოეული ფირფიტა სამ ნუს-
ხად იყოფა. იგი მთელ სიგრძეზე პორიზონტალურადაა წარმოდგენილი.
სიები ვერტიკალურად პატარ-პატარა ნაკვეთებადაა დაყოფილი, თითო-
ეულზე შესრულებული წარწერით, რომელიც მხოლოდ წინაპირზეა.
იგი იყოფა ხუთ ჯგუფად. ეს ჯგუფი ქალაქებისა და ქალაქ ურამუკას
მოსახლეობის აღწერას წარმოადგენს. ფირფიტას უკანა მხარეს წარწე-
რები მხოლოდ პირველ მესამე ხაზზე აქვს. შუა ნუსხის მეორე განყო-
ფილებაზე წარწერა არ დასტურდება. უკანა პირის მესამე ნუსხა ბუს-
ტროფედონული წესითაა შესრულებული, პირველი ნუსხა კი, მარჯვნი-
დან მარცხნივ იკითხება.

კულულუს ტყვიის ფირფიტა I წინაპირი
თარგმანი

ქალაქი [თიქარალი: |

ქერის 400 ერთეული არ(ა)ქვითასთვის (?)

ქერის 100 ერთეული ჰაპიამისისთვის[*] რუსა/ის (ვაფი), ქალაქი

ჰუფა/ი.

ქერის 100 ერთეული ურამუკასთვის, ქალაქი ურამუკა.

ქერის 100 ერთეული კვისაისთვის(?), ქალაქი ურამუკა.

- ქერის 100 ერთეული მურაკისთვის.
- ქერის 30 ერთეული ნასისთვის, ქალაქი ურამუვა.
- ქალაქ ზემო თუნას:
- ქერის 140 ერთეული ჰაპირაი/ის.
- ქერის 120 ერთეული კულისთვის.
- ქერის 100 ერთეული თახისთვის, ღვინის მწინათვის(?).
- ქერის 100 ერთეული თარხუნაზას, თავისუფალი კაცი.
- ქერის 50 ერთეული ხულიას კუკუვაისთვის (ვაჟი), ქალაქი თუნა
- ქერის 40 ერთეული პიააი(ია)სთვის.
- ქერის 22 ერთეული თუვაისთვის მუსათალას (?) (ვაჟი).
- ქერის 10 ერთეული თარხუნაზასთვის, კაცი თავისუფალი.
- ქერის 200 ერთეული პუგნუს-რიმისთვის, ქალაქი ქვემო თუნა.
- ქერის 22 ერთეული ნანას ხულიასთვის (ვაჟი)
- ქერის 151 ერთეული ქურთიას და ქვაზათალას (?)თვის (ორი).
- ქერის 150 ერთეული ღასისთვის და პაპინალისთვის (ორი).
- ქერის 150 ერთეული ნისისთვის და კუკუვა/ისისთვის (ორი).
- ქერის 150 ერთეული ნაპირა/ის და ნუსისთვის (ორი).
- ქერის 60 ერთეული ღას პანისისთვის (ვაჟი).
- ქერის 50 ერთეული ქურთიასთვის.
- ქერის 40 ერთეული თარხუნთაპიასთვის.
- ქერის 40 ერთეული კუკუვა/ისისთვის.
- ქერის 20 ერთეული ნუსისთვის, ქალაქი პუგნუს-რიმის(?).
- ქერის 8 ერთეული ვარაპიამისთვის.
- ქერის 42 ერთეული ნუსისთვის,
- ქერის 100 ერთეული ვასუმასთვის, ქალაქ ზაკას კაცი.
- ქერის 200 ერთეული ნიზარმას, ქალაქი პარცუმინა.
- ქერის 50 ერთეული ხულიას თარა/ისა/ის (ვაჟისთვის), ქალაქი პარზუმინა(?).

ქერის 112 ერთეული კუკუვას ლალუვის (ვაჟისთვის), ქალაქი ვარათურა/ი.

ქერის 100 ერთეული კვარიმუვას (?) მუვას (ვაჟისთვის), ქალაქი ვარათურა/ი.

ქერის 75 ერთეული კუვასისთვის, პარუ(ვა/ი)ს ქალაქიდან.

ქერის 75 ერთეული კვარინაზის (?) თვის, კაცი ქალაქ ალუქანას(?).

უკანაპირი

ქერის 200 ერთეული ჩვენ შპას მივეცით.

ქერის 200 ერთეული ჩვენ თარხუნაზს მივეცით.

ქერის 10 ერთეული პულიასთვის, ქალაქი თუნა.

ქერის 10 ერთეული მუვასთვის კიაკის ძმისთვის, მონადირე(?) ქალაქი ქვემო თუნა.

ქერის 10 ერთეული თუვანასთვი, ურამუვას ქალაქი.

ქერის 10 ერთეული ჩვენ რუვათის მივეცით, აპანისის (ვაჟს), ქალაქი უპაზირა/ი.

ქერის 40 ერთეული ნუნუსთვის, ხულიას (ვაჟისთვის), ქალაქი თასაკუ.

ქერის 50 ერთეული ხულიას ნანიმუთა/ის (ვაჟისთვის), ქალაქი თაპაში.

ქერის 200 ერთეული ხულიასტვის, the A[...] URI(?).

ქერის 50 ერთეული ხულიასთვის, თარხუნაზის ძმა.

ქერის 100 ერთეული თათასთვის და კუსთვის (ორი), ქალაქი 'ხაკას კაცები.

ქერის 10 ერთეული ხულიას სუნათიამის ვაჟისთვის, ქალაქი ურამუვას.

ქერის 40 ერთეული კუკუ[ვა/ის].

ქერის 20 ერთეული სი-[...].

ქერის 40 ერთეული ჰაპირა/ისთვის, the URIYALI, ქალაქი თუნა.

ქერის 40 ერთეული ვასუმას.

ქერის 50 ერთეული პარპარიასთვის.

ქერის 20 ერთეული კულისთვის.

ქერის 20 ერთეული ჰასისთვის, ქალაქი თუნა.

ქერის 20 ერთეული ვარპასისთვის.

ქერის 20 ერთეული მასანისთვის, ქალაქი თუნა.

ქერის 20 ერთეული ჰასუსთვის ქალაქი თუნა.

ქერის 20 ერთეული ნუნუს კუკუვას, (ვაჟისთვის), ქალაქი თუნა.

ქერის 10 ერთეული ზარმას(?) ნისთვის(?), პუგნუს-რიმის ვაჟი.

ქერის 10 ერთეული ღლასპ ანის ვაჟისთვის.

ქერის 80 ერთეული დედას (?) ჩვენ მივეცით. ქალაქ თუნაში.

ქერის 30 ერთეული ჩვენ მივეცით პარპარიას.

ქერის 20 ერთეული თარხუნაზას თათას (ვაჟი).

ქერის 200 ერთეული ქალაქ ზემო თუნასთვის.

გაცილებით უკეთესადაა შემონახული კულულუს ტყვიის მეორე ფირფიტა. იგი პირველი ფირფიტის მსგავსია, თუმცა, აქ ტექსტი შედარებით მარტივი და მოკლეა. ფირფიტა ორივე მხარეს პორიზონტალურად ორ ნუსხად იყოფა. ნუსხები კი, 20 ნაკვეთისაგან შემდგარ ევრტიკალურ რიგებადაა დანაწილებული. ყოველი მათგანი ერთ ჩანაწერს შეიცავს.

კულულუს ტყვიის ფირფიტა II

32 ცხვარი მუვაჰისმა ნის მისცა.

68 ცხვარი ლალისმა პარასათას (?) მისცა, რადგან ის WASI კუკისათვის.

- 140 ცხვარი 7 ქანდაკება ჩვენ მივეცით; ქალაქ ასაპიალარა/იდან.
- 40 ცხვარი ნუნუს, URIYALI.
- 30 ცხვარი 3 ნაცვალს.
- 30 ცხვარი ჩვენ მივეცით კულის და თუმისის და თუთუს, (კაცები?) ქალაქი სუნავარა.
- 20 ცხვარი მამის, ბრძანება(?) TAMAR.
- 20 ცხვარი ნუნუს, ღვინის მწეს(?)
- 20 ცხვარი სათანუს, UZAKALI
- 40 ცხვარი 4 LAHINALI'ს.
- 20 ცხვარი 2 UHURPARI'ს.
- 100 ცხვარი 5 ქანდაკება; ქალაქ მურათის.
- 20 ცხვარი კვისაის(?) და პალუსის, (კაცები?) ქალაქი სუნაკათა.
- 100 ცხვარი 5 ქანდაკება ქალაქ თივარაღში.
- 20 ცხვარი 2 მონადირეს(?).
- 141 ცხვარი 3 ქანდაკებას; ქალაქ აპათიკუკურაის.
- 15 ცხვარი მათ მისცეს ქალაქ არუსალიში.
- 200 ცხვარი ათივარამისთვის
- 20 ცხვარი 2 AHINALI'ს.
- 14 ცხვარი ქალაქ ასაილარაიდან მათ მოიტანეს, რათა SARK ბრძანებით.

კულულუს ტყვიის მესამე ფრაგმენტი შედარებით მცირეა, დაყოფილია ვერტიკალურ რიგებად. ამ ფრაგმენტში საყურადღებოა შემდეგი: ლოგოგრამის ფორმა, რომელიც საქონელს აღნიშნავს; ასევე ეხვდებით ტერმინებს: “მეფე” და “მეფისნაცვლებს”.

...

ქერის 400 ერთეული მეფეს ჩვენ მივეცით.

ქერის 220 ... ჩვენ მივეცით.

100 [...] ჩვენ მივეცით.

ქერის 170 ერთეული მეფისნაცვლებს... ჩვენ [...]

[...] 1 სახლი 1 კაცი 2 ქალი 3 ხარი

ნუნუს 1 სახლი 5 კაცი 2 ქალი

ჰანუვას 1 სახლი 3 კაცი 2 ქალი

თას 1 სახლი 3 კაცი 2 ქალი

ლარიას 1 სახლი 3 კაცი 2 ქალი

თარჰამის 1 სახლი 6 კაცი 9 ქალი

გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროების მეფე-მთავართა
ტიტულატურა-გენეალოგიის ამსახველი იეროგლიფურ-ლუვიური
წარწერები და მათი ქართული თარგმანები

ბოლჩა

“მე ვარ ქურთია, ასქუას ვაჟი, დასავლეთსა და აღმოსავლეთში დი-
დად პატივცემული”.

და ღვთაება თარხუნთს მივართვი (?)

და ღვთაება რუვანთის მივართვი(?)

ხოლო ჩემი მამები და წინაპრები პატივსცემდნენ.

მე ყოველთვის მაძლევს ხელისუფლებას ქვეყანაზე.

და ჩემს მამებსა და წინაპრებს, რომელთაც (?) ცხენების საჯი-
ნიბოები...”.

ტოპადა

“ბრძანა (?) ვასურმემ, დიდმა მეფემ.

მე ვარ ვასურმე, დიდი მეფე..., დიდი მეფის თუვათის შვილი. და
ქალაქ პარვითაში (?) მეფე და ... არავენ მეფობდა. და მე ცხენოსანი

რაზმი გაეუშვი (გაგზავნე ქვემოთ?) და იგი მთელი თავისი ცხენოსანი რაზმით და ქვეითი ჯარით სხვა მიწიდან მოვიდა. და ქალაქის სიმაგრეები და კედელი დაანგრია (?) ქალებიც? მაგრამ დიდებულები მე . მომდევნო წელს... და ჩემი ბატონი თარხუნთი, შარუმა X და V მე წინ გამიძღვნენ. და ჩემი ცხენოსანი რაზმი მას... ხოლო ცხენები სამი წლის იყვნენ... ღვთაება თარხუნთიმ მას ხელისუფლება წაართვა, რადგან იგი ბოროტებას ჩადიოდა. მე პირიქით, ღვთაებებმა მე საწყაღს განუსაზღვრელი ძალაუფლება იმავე წელს გადმომცეს. მისი სისხლი ... მის შთამომავლობას თარხუნთი, შარუმა, X და V მას წაართმევენ”!

კულულუ I

“მე ვარ რუვა, თუვანთის ვასალი. და ეს დასახლება უბადრუკი იყო. და (მე) იგი გაეწმინდე(?) და სასახლე ავაგე. ხოლო ღვთაება თარხუნთის artali აღვმართე. და მე თაყვანს ვცემ (ყოველთვის) წლიდან წლამდე ერთი ხარითა და სამი ცხვართ. და ვინც თუვანთის ამ სახლებს დაეუფლება, ვინც არ უნდა იყოს ის, მისი მოდგმა გაძევებულ იქნეს! მისი სისხლი წყეულ იქნეს!”

კულულუ II

“მე ვარ პანუნა, კაცი მზისგან განათებული. მე და ჩემმა შვილებმა აქ ... გავაკეთეთ. მაგრამ ვინც მე დამაქცევს, მას (ღვთაებები) ... ღვთაება სანტა დამნაშავის სახლს ბეჭედს დაუსვამს!”

ბულღარ-მადენი

“მე ვარ თარხუნაზი, მმართველი, თარხუვარას ვაჟი, მეფე ვარპალავას ვასალი... მმართველი. და მე ღვთაებრივი მუთის მთა მიბოძა. რადგან ჩემი სამართლიანობით ქვეყნის გარეთ ... მე ასევე მაქვს... და თარხუნთი და ქუბაბა მე წინ მიმიძღვიან, და ღვთაება რუვას მხარდაჭერიო.

ჩემი უფლის?... გავაკეთე. ჩემმა ბატონმა ვარპალავამ აღმაფრთოვანა და მე იგი დიდებით შეემოსე. მან მომცა ჯორები. და თარხუნაში ამ ღვთაებებს შემოწირულობებს წლიდან წლამდე მიართმევს. და მას ღვთაება (მთის) მუთი სიკეთეს მისცემს. ვინც ამ წარწერას გადაძღის გზაზე, მას თარხუნთი და სხვა ღვთაებები განდევნიან! მთვარის ღვთაება ამიყვანს! მაგრამ ნაკარუჰა შემჭამს!”

ანდავალი

“მე ვარ შარუვანა, სამართლიანი (?) დასახლება ნაპითიას ბატონი.. და იმ დროიდან ჩემი ცხენოსანი ჯარი აქ ბალახობს”.

პალანგა

“მე ვარ იულიძისა, ბატონი (?) ... სამართლიანი, მგრძნობიარე, როგორც მთელ ქვეყანაზე შეყვარებული... (მე) თაყვანს ღვთაება თარხუნთს, მზეს და რუვას ვცემ!”

გურუნი

“დიდო ღვთაება თარხუნთო, დიდო ქალღმერთო ხეფათ, დიდო ღვთაება შარუმა რუვა. დიდი მეფე თარხუნთის ძმისწული... ქარხეშიშის, მალატიიის მმართველ სულუმალის ვაჟი. ქალაქი თარა(ნ)თა (გაყვეს?). მე ეს ღვთაებები განვადიდე. მან კი, დიდი ღვთაება თარხუნთი, დიდი ღვთაება ხეფათი და დიდი ღვთაება შარუმა განარისხა”.

დარენდე

“(ურ)თარხუნთი, მეფე 126 wanta ძმისწული, მალატიის მმართველ სულუმალის ძე. და მან ქალაქ ქამანაში მმართველად დაადგინა. ეს ქვა ღვთაებების მაგივრად მოათავსეს”.

ქოთუკალე

“ღვთაება... (ხილა)რუვა(ნთა), დიდი მეფის (...) ძმისწული, მალატიის ხელმწიფე სულუმალის ვაჟი”.

სირზი

“ეს ... სუთირუვანთამ, მალატიის მეფემ და Sa-Qw ვაჟმა გააკეთა, ... ღვთაება რუვანთას საყვარელმა მსახურმა. და ჩემმა ბატონმა ღვთაება რუვამ სახელმოხვეჭილი გამხადა. მთის ღვთაება რუვამ წინა ძალაუფლება მე გადმომცა”.

მარაშ IV

მე ვარ ხალფარუნთია, მსაჯული(?), გურგუმის მეფე, მსაჯულ მუვათალის შვილი, მსაჯული.

... მე, ხალფარუნთია, შვილი მუვათალის, მუვაის ძმისშვილიშვილი. და (მე) მყავს... მამა, პაპა, პაპის პაპა; პაპის პაპის პაპა.”

პორსუკი

“მე ფარაპვარასი, ატისის ვაჟი, ნუნასის შვილიშვილი ვარ. ჩემს მიმართ ღვთაება სარმა, ჩემი მბრძანებელი... კეთილგანწყობილი იყო. ჩემს მიმართ მეფეები (ასევე) კეთილგანწყობილი იყო. მე არმიის სარდალი ვიყავი”.

მარაშ I

“მე ვარ ხალფარუნთია, მსაჯული, გურგუმის მეფე.

შვილი La×Imi-ის,

ხალფარუნთიას ძმისწული,

ძლიერი მუვათალის ძმისშვილიშვილი

მსაჯულ ხალფარუნთიას ძმისწულის წული.

მუვიის შთამომავალი

თაპრალი LA×I-მი-ის შთამომავალი

მეფე - ღვთაებათა მოსიყვარულე, ხალხისაგან დიდად პატივ(კემუ-
ლი).

საყვარელი,.... მეფე...”

მე მამისეულ ტახტზე ვიჯექი”!

ბორი

“(მე ვარ) ვარპალავა, თუვანას მეფე, სამართლიანი(?), ღვთისმო-
სავი(?) შვილი”.

იზგინი

“მე (ვარ) თარა... მაღატოის მმართველი”.

ისპექური

“არნუვანთი, მეფე, ძმისწული SAG-ის, სულუმალის ვაჟი, მაღა-
ტოის ხელმწიფე”.

მაღატია IV

“ ხალფა-ჯ, ძლევა მოსილი მეფე”

მაღატია IX-X

“სულუმალი, მეფე”.

სირზი

“ეს გააკეთა სუთირუვანთამ, მაღატოის ხელმწიფემ, Sa-Qw-ის
ვაჟმა”.

ქურთული

“მე ვარ ღას, მეფე? ღვთაება თარხუნთის მსახური”.

სუებასა

“sur... ღვთაება შარუმას ქურუმი(?), მეფე, დიდი მეფე (და) გმირი ვასუსარმა”, ... უფროსი სუფრაჯი(?)”.

ყიზილ-დალი I

”დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე”.

ყიზილ-დალი II

“თარხუნთი, მზე, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე”.

ყიზილ-დალი III

“თარხუნთი, მზე, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე, დიდი მეფისა და გმირის, მურსილის შვილი”.

ყიზილდალი IV

“მზე. ქვეყანა 213-ის სიკეთისათვის? ღვთაება ... თარხუნთი (კისა... გმირი, დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე, თარხუნთის საყვარელი (კა-ცი), დიდი მეფისა და გმირის, მურსილის შვილი. ის, რომელიც მუს-ქების ქვეყანაში, ის, რომელიც ამ მხარეში არის... ქვეყანა... რომელიც ქალაქები განაახლა?..”

ყიზილ-დალი V

“...დიდი მეფე...”

ბურუნქაია

”დიდი მეფე ხართაფუ, დიდი მეფე”.

“მე ვარ იარირისი, მბრძანებელი, მზე, კაცი... დასაუღლესა და აღმოსაუღლეთში განდიდებული, კაცი ღვთაებათა მიერ შეყვარებული ჩემი სამართლიანობის ამბავი თარხუნთიმ და მზის ღვთაებამ ცას ამცნეს. ჩემი სახელი ღვთაებებმა უცხოეთში გაიტანეს. მე განმადიდეს ეგვიპტეში, მე განმადიდეს ბაბილონში, მე განმადიდეს მიზიელეების და სირიელეების ქალაქებში. ყოველ მეფეს მსახური (ელჩი?) (გაუგუზავნი) კეთილდღეობისათვის”.

ყარათეფე

მე აზითავათა ვარ, მზით კურთხეული კაცი, თარხუნთის მსახური. რომელიც ავარქუმ, დანუნელთა მეფემ დააწინაურა. თარხუნთიმ დანუნელთა დედად და მამად მომაელინა. და მე განვაგრცე ადანას მიწები აღმოსაუღლეთისა და დასაუღლეთის მიმართულებით. და ჩემი აქ ყოფნის ჟამს დანუნელთა ქვეყანაში სუფევდა ყოველგვარი კეთილდღეობა, ბარაქა და დოვლათი. და გავავსე დანუნელთა ბედლები. და მივეუმატე ცხენს ცხენი. და მივეუმატე ლაშქარს ლაშქარი. და მივეუმატე ფარს ფარი. ყოველივე ეს თარხუნთისა და სხვა ღვთაებების წყალობით გააკეთე. და დავამხე თვითდაჯერებულნი და ბოროტნი, ქვეყანაში რომ იყვნენ. გავაძევე ისინი ქვეყნიდან. და სახლი ჩემი მბრძანებლობისა და სიკეთისათვის დავაარსე... ჩემი სამართლიანობის, სიბრძნისა და სიკეთის გამო ყოველმა მეფემ თავის მამად მადიარა. და ავაშენე შეუვალი ციხე-სიმაგრეები (ქვეყნის) საზღვრებზე. კაცნი ბოროტნი, ყანადნი, რომლებიც არ მსახურებდნენ, მე, აზითავათამ, ჩემს ფერხთ ქვეშ მოვაქციე და ავაშენე იმ მხარეებში ციხე-სიმაგრეები, რათა დანუნელებს მშვიდობიანად ეცხოვრათ და ვძლიე ციხე-სიმაგრეები დასაუღლეთში. რომლებიც არ ემორჩილებოდნენ ჩემს წინაპარ მეფეებს და მე აზითავათამ, დავანგრეე ისინი და აღვგავე პირისაგან მიწისა. იქ მცხოვრებნი

(ჩემი ქვეყნის) აღმოსავლეთ საზღვართან დავასახლე, ხოლო მათი ადგილები დანუნელებს მიუწინე საცხოვრებლად. და განვაერცე დანუნეას ქვეყნის საზღვრები მზის ამოსვლის მხარიდან მზის ჩასვლის მხარემდე, და ის ადგილები, რომლებიც წინათ შიშს გვრიდნენ (მგზავრებს), სადაც მამაკაცი ერიდებოდა სიარულს, ქალისთვისაც აღარ წარმოადგენდა რაიმე საფრთხეს. ჩემს დროს აქ კეთილდღეობა, სიუხვე და ფუფუნება სუფევდა. და მშვიდობიანად ცხოვრობდა დანუნელთა ქვეყანა და ადანას ველი. და ავაშენე მე ეს ქალაქი და დავარქვი მას "აზითავათას ქალაქი"... ყოველწლიურად ხარის შეწირვა და პურის მოსავლის ჟამს - ცხვრისა და ყურძნის მოსავლის აღების ჟამს .. და თუ ვინმე მეფეთაგან და კაცთაგან... შემდეგ განაცხადებს: "მე ამოქმდი აზითავათას სახელს, ან ჭიშკრებზე და ზედ დავაწერ ჩემს სახელს", ან თუ ანგარებას გამოიჩენს ამ ციხე-სიმაგრეების მიმართ და ლოდეებს გამოაცლის, ან შემდეგ განაცხადებს: "მე ჭიშკრებს ჩემს საკუთრებად ვაცხადებ და ზედ ჩემს სახელს დავაწერ", ... თარხუნთი ცისა მხე ცისა, და ყველა ღვთაება დაამხოვს მას. მეფე იქნება იგი, თუ კაცი. აზითავათას სახელი, მსგავსად მზისა და მთვარის სახელებისა, მარადიულია..."

თელ-ახმარი

"მე ვარ... ქვეყნის მპყრობელი, ხაფათილასის შვილიშვილი, არიახინასის, თარვანასის, შვილი მე... ციურ თარხუნთის... კეთილდღეობა ქუფარმას, მათილას (?), თესუფს და ხარანელ მთვარის ღვთაებას და ქუპაპას... ვუყვარვარ. მათ მიბოძეს მამისეული ხელისუფლება ... როდესც (ჩემი პაპის) მამა მეფე იგი თავის ქვეყანას (განაგებდა), მეფობდა დასავლეთსა და აღმოსავლეთში. მაგრამ, როდესაც იგი ანას ქვეყანაში გარდაიცვალა, ჩემმა მამამ, რომელსაც მისი 20 ტატის არაფრად აგდებდა (იმის გამო, რომ იგი ბავშვი იყო), ძალაუფლება ძალით მო-

იოვია. ამის შემდეგ მისი ვაჟი ჰამიძტასი აჯანყდა(?) მე პაპის მამის ძალაუფლების... მან მე თავისი სახლის ბატონად გამხადა, საკუთარ ძმებზე წინ დამაყენა, ყოველი კაცი დამიმორჩილა. მაგრამ, როდესაც ისიც გარდაიცვალა, მისმა ვაჟმა ჩემს წინააღმდეგ ბოროტება განიზრახა... მაშინ აღვაპყარი ხელები ციური თარხუნთის [წინაშე] და მივმართე შემდეგი სიტყვებით: “ვაჟები და მე თვით ვაქცევ ჰიეროდულად [თარხუნთისა] ჩემი მტრის ქალიშვილს”. ციურმა თარხუნთიმ ისმინა [ჩემი თხოვნა]– დავიმორჩილე მტერი, გავანადგურე იგი. მისი ვაჟები..., მისი ქალიშვილი ჰიეროდულად ვაქციე”.

გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა პანთეონის ისტორიის
ამსახველი იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტები და ქართული
თარგმანები

კულულუ

“ქუბაბას ძაღლი HASAMI, თუვათის AMURA-ს გამოეკიდოს და შეჭამოს კიდევ”.

სულთანხანი

“ხარანის მთვარის ღვთაება, მან შემოსა თავის KIPUTA.
და მას, არაკაცი, ქარხემიშელი ქუბაბა.
შეიძლება ATAHA-ს ღვთაებებმა ის შესანსლონ”!

ყარაბურუნი

”მეფე სიპისმა ხარანელმა, ქუბაბასთან ერთად შთანთქას მისი თვალები და ფეხები.

სიპისი, ნისის (ვაჟი), ხარანელმა, ქუბაბასთან ერთად გამოთხაროს თვალები”.

ბაბილონის თასი I

”და მე თვითონ, KURI და ATARA, მისთვის (თარხუნა'ხისთვის) გავაკეთე, WASHAIZ და ქუბაბა და ქარხუხასთვის”.

ბაბილონის თასი II

ეს ფიალა მითიასმა შეასრულა თარხუნთისათვის,

ეს ფიალა რუვანთიამ შეასრულა ალეკოს თარხუნთისათვის

ქარხემიში

“მაგრამ მე ჩემ ბატონებს თარხუნაზს, ქარხუხას და ქუბაბას ვეკუ-
ვარდი, ჩემი სამართლიანობის გამო, ჩემთვის ისინი მოიძიებენ სამკე-
დროს? HUHURPALI, ისინი მე წინ გამიძღვებიან. მე თვითონ დავინახე
ქარხუხას და ქუბაბას პროცესია, მე თვით დავდგი ისინი ამ პოდიუმზე.
sanarmisa - ეს მათთვის არის: ღვთაებებთან ერთად, წლიური პური,
ქარხუხასთვის ერთი ხარი და ერთი ცხვარი; ქუბაბასათვის ერთი ხარი
და ერთი ცხვარი; სარკუსთვის ერთი ხარი და KUTUPI; ერთი ცხვარი
მამრობით ღვთაებებს; [ერთი ცხვარი] [მდედრობით ღვთაებებს], რადგან
შეიძლება თარხუნაზი, ქარხუხა და ქუბაბა, ასევე ჭეკა-ქუხილის მთის
ღვთაება Arputa და მდინარე Sakur-ის ღვთაებები იყვნენ განრისხებულნი”

ქარხემიში 23

“მე ვარ ქათუვასი, ქარხემიშის ქვეყნის ბატონი, ვეკუთვნი ღვთაებ-
ებს. [მე] ჩემი უზენაესი ქუბაბა, ქარხემიშის დედოფალი, ხელით აე-
ღმართე, ის მე ყოველთვის მაძღვედა ჩემს მტრებს, მაგრამ მე არ გამ-
ცემდა. და მე თვითონ ავაგე და ფუფუნებით გავაწყე ეს ნაგებობა
მე აღვადგინე ქუბაბა, ქარხემიშის დედოფალი. მან აამაღლა ჩემი მა-
მისეული საკუთარი სახლები”.

ქარხეშიში 13

“მე ვარ ქათუვასი, ქარხეშიშის ქვეყნის ბატონი. ... მე დაუდუ ის ვინც [...] ATANAWANA თარხუნაზს, ქვემო ქარხეშიშელი თარხუნასი, ის მისცემს მას ცხრას. ანუ, თუ ამ ქათუვასის ნამდვილ ქანდაკებას... ის ააგებს. დაე მას მისცეს ცხრა (?) ქარხუნას და ქუბაბას. და მან ააგოს ის ... [] წლიური [პური] ამ ციურ თარხუნაზსა და სხვა ღეთაებებს”

ქარხეშიში 6, 6-7

“თარხუნაზი, მზე და ქუბაბა, ყოველი ღეთაება მე ავამაღლე. და მე ვიტყვი: “ო ქუბაბა”. შენ გამოკეებაე მას ხელით!”

ქარხეშიში 15a 1-2

“მე ვარ იარირისი, მმართველი, უფლისწული, საყვარელი თარხუნაზის, ქუბაბასი, ქარხუნასი და მზის. მე ჩემი გამოსახულება გააკეთე და ქუბაბას ფეხებთან დავდგი.”

ქარხეშიში 31/32

“ქუბაბას ტაძარი მე ავუბე, მე თვითონ ავღმართე ჩემი ქანდაკება მის წინ. მე დაუქვემდებარე Pinatean-ების ციხე-სიმაგრეები ქარხეშიშს. [...] ქუბაბასათვის, ქარხეშიშის დედოფლისათვის, მე ქამანისმა, მმართველმა ღირსეულად დავიქვემდებარე მომიჯნავე მიდამოები, მეფეები და ბატონები მოვლენ მასთან შესავედრებლად. ის, ვინც გამოვა ამ ღეთაების წინააღმდეგ სიბოროტით, მის წინააღმდეგ ქუბაბა 100 KISIARA’ს გაბრაზდება”.

ქარხეშიში 21/22b+a

“[მე (ვარ)...], გმირი, ქვეყნის ბატონი ქალაქ ქარხეშიშისა და მიწა. ქუბაბას სიყვარული. მე განმადიდა მამაჩემმა სასტურასმა, მზისგან

დალოცვილმა. ქუბაბამ მე მაიძულა დაემჯდარიყავი მამისეულ ცახტზე. მან (?) მაიძულა ჩახუტება [მე(?)], რომელიც არ იყო ძვირფასი ჩემთვის(?). ჩემი მამები მას ემსახურებოდნენ და ის მათ დადგეს კოდიუმზე. მე ვარ სასტურას ვაჟი, ასტირუსის შვილიშვილი.

ქარხეში 11ა 2-3,6

“ჩემი სამრთლიანობისათვის მე ვუყვარდი ჩემს ბატონ თარხუნა'სს, ქარხუხასა და ქუბაბას. ბოროტმოქმედს თარხუნაზი და ქუბაბა გაუბრაზდება, მისგან ისინი ვერ მიიღებენ პურსა და საჩუქრებს”!

ქარხეში 3, 3-4

“მას (დამნაშავეს) დაე თარხუნაზის წყევლა! დაე მან ვერ დაინახოს თარხუნაზისა და ქუბაბას სახეები, დაე ის დაწყველილ იქნეს თარხუნაზის მიერ სხვა ღვთაებებისა და კაცების წინაშე”!

ქარხეში 4ა 2-3

“დაე დამნაშავეს თარხუნაზი, ქარხუხა და ქუბაბა, მთვარე, მზე და პარაკარაი გააბრაზდენენ. და დაე მათ გააგდებინონ მას თავი”!

ბექე 11-12

“დაე მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ თარხუნასი, ქარხუხა და ქუბაბა, ეა, მთვარე (და) მზე WALA და მან ვერ დაინახოს ცის სიუხვე, მიწის სიუხვე, ქუბაბას ბარაქა”!

თელ-ახმარი, 1-2

“მე ... ციური თარხუნთის ბაეში, მეფე ეა, კეთილი ღვთაება ქუპარმას, მათილის(?), თეშუბი და ხარანის მთვარის ღვთაება[...] და ქუბაბა, მათ ვუყვარდი და მათ მომცეს მამისეული ხელისუფლება”.

აღეპო II

მე ვარ არპასი, საპატიო მსახური თარხუნთისა. ციური თარხუნთი და ხარანელი მთვარის ღვთაება ჩემს წინ [მიაბიჯებენ]... ჩემი მეუფე და ძმა... ჩემთვის. ეს ღვთაებები ჩემი მეფობის თანამგზავრები იქნებიან... მე თვით აღემართე მზის ღვთაების გამოსახულება. მე არ ჩემი ძმა კამიადტასი. მე დავაწესე სახელი მისი თარხუნთის [დახმარებით]... მაგრამ, თუ ოდესმე ვინმე მოისურვებს [ამ გამოსახულების] წადებას, თარხუნთი და ხარანელი მთვარის ღვთაება დასწყევლიან მას. მისთვის არც ციდან ჩამოვა (სიკეთე) და არც მიწიდან ამოვა... თუკი ვინმე მოისურვებს შეეცილოს ჩემს ძმას კეთილი გულით მიძღვნილ ჩემს სასუქარში (?), გინდ იყოს ამ კაცის მამა, გინდ, მათ წინააღმდეგ ღვთაებები განრისხდებიან, მათ სახელს სამარადისოდ აღმოფხვრიან. ხარანელი მთვარის ღვთაება... ფერფლად აქცევს (მათ). მაგრამ თუკი ვინმე ამ ღვთაების მიმართ ბოროტებით აღივსება, ან თუკი ვინმე არპასის სახელს ამოშლის, ქუბაბა და ეა დასჯიან(?) მას.

ბოიბეიპინარი IV 1C1

”ეს ATA ქუბაბას მე, პანამუვათისმა დავუდგი. ეს ATA ქუბაბასი მე თვითონ დავაფუძნე, მე წავედი... ის ვინც ეს ATA ქუბაბა, ან ვინც გადაშლის, მას ქუბაბა დაწყევლის და მის წინააღმდეგ ელვა, დედამიწა, მიწის ღვთაებები გაბრაზდებიან!”

ანქოზ 1

“ისინი დააწყობენ წმინდა საჩუქრებს ამ მაგიდაზე, და მისცემენ ამ სურსათს IPA რუცას და ATA ქუბაბას”.

ბულღარ-მადენი

“თარხუნაზამ და ქუბაბამ ააყვავეს ეს (მთა მუთი) ჩემთვის. ეს კაცი თარხუნაზამ და ქუბაბამ შეიძლება გაანადგურონ, მას შეიძლება მთვარის ღვთაებამ დაწვევლოს, ნაკარვამ შესანსლოს!”

ჩიფლიკი 3-4

“ერთ მხარეს სხედან თარხუნაზი და ხეფათი, მეორე მხარეს ეა და ქუბაბა, სხვა მხარეს კი, შარუმა და ალასუვასა.

კულულუ 10, 1-2

“თარხუნაზი, ხეფათი, ეა, ქუბაბა, ხარანელი შარუმა, ალასუვასი. ქალაქ ხარმანაში, ხარანელი მთვარის ღვთაება, მზე...”.

ვსარგებლობდით იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტების შემდეგი პუბლიკაციებით: Hawkins J. D., The Kululu lead strips economic documents in hieroglyphic luwian, AnSt, vol 39, 1989; Hawkins J. D., Kubaba at Karkamiš and elsewhere, AnSt, vol 31, 1981; Hawkins J. D., Some Historical Problems of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions, AnSt, vol 29, 1979; Hawkins J. D., The Autobiography of Ariyahinas's Son, AnSt, vol 30, 1980; Winter I. On the problems of Karatepe, The Reliefs and their context, AnSt, vol 29, 1979; Meriggi P., Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II, Testi 1a Serie, Roma, 1967; Meriggi P., Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II, Testi 2a E 3a Serie, Roma, 1975.

შესავალი

1. Энциклопедический словарь, Т XIV, С-Петербург, 1895, с. 391-392; The New Encyclopædia Britanica (in 30 volumes), vol VI, London, 1979, p. 539.
2. La Grande Encyclopedie, Larousse, vol 4, Paris, 1972, p. 2305.
3. Heinrich Kiepert, Lenrbuch der Alten Geographie: Klein Asien. Cramer description of Asia minor, vol 2, Oxford, 1832, p. 96; Brockhaus Enzyklopadie, vol 9, Wiesbaden, 1970, p. 738.
4. Grand Larousse encyclopedique, vol 2, Paris, 1960, p. 605; Советская историческая энциклопедия, 6, Москва, 1965, с. 1007; Enciclopedia Italiana, vol VII, Roma, 1949, p. 880.
5. La Grande Encyclopedie, Larousse, 4. p, 2305; იხ. რამიშვილი პ. ძველ-ასურელ ვაჭართა საქმიანობის ამსახველი “კაპადოკიური” ფირფიტები ქიულთეფე/ქანესიდან, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებულის, X, თბილისი, 2001, გვ. 78.
6. ხაზარაძე ნ. აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 6.
7. ხაზარაძე ნ. დასახ. ნაშრ. გვ. 6; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1951, გვ. 392; Г. А. Меликишвили, Наирн-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 409; ხაზარაძე ნ. საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 192; გიორგაძე გრ. ხეთური და ასურული ღურსმული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაელების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 15-17, 24-26 და სხვა.

§1. ტერმინი “კაპადოკია” ძველადმოსავლურ და ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში

1. R. G. Kent, *Old Persian, New Haven*, 1953, p. 178.
2. ВДИ 1, 1947, с. 277, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, გვ. 298.
3. ВДИ 1, 1947, с. 279.
4. R. G. Kent, *Old Persian, DBI 15, DPE12, DNA 28, DSE 27, DSM 8*.
5. J. Delaporte, *Malatia, Paris*, 1940, p. 5-7; Г. А. Меликишвили, *Наири-Урарту, Тбилиси*, 1954, с. 53-54.
6. J. Garstang, O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire, London*, 1959, p. 46.
7. ნ. ხაზარაძე, თაბალის ქვეყნის ადგილმდებარეობისათვის, “ძველი ისტორიის საკითხები”, III, 1970, გვ. 64.
8. Г. А. Меликишвили, *К истории древней Грузии, Тбилиси*, 1959, с. 74; ნ. ხაზარაძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ მცირე აზიის ისტორიული გეოგრაფიიდან, “კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები”, თბილისი, 1966, გვ. 34-39.
9. ნ. ხაზარაძე, თაბალის ქვეყნის ადგილმდებარეობისათვის, გვ. 69.
10. Herodotus, I, 72, 73, 76; V 49, 52.
11. თ. ყაუხჩიშვილი, პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1960, გვ. 101.
12. Strabo, XII, 1, 4.
13. ВДИ 4, 1947, с. 228.
14. Strabo, XII, 1, 4 და შმდგ.
15. ВДИ 3, 1947, с. 314.
16. ВДИ 4, 1947, с. 249.

17. ВДИ 4, с. 284.
18. ВДИ 1, 1948, с. 267.
19. ВДИ 2, с. 254.
20. ВДИ 2, с. 276.
21. ВДИ 2, с. 274.
22. ВДИ 3, 1949, с. 261.
23. ВДИ 1, 1949, с. 290.
24. ВДИ 4, 1949, с. 264.

§2. ბიბლია როგორც მესხების უძველესი ისტორიის წყარო

1. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 141.
2. მცხეთური ხელნაწერი (მოსეს ხუთწიგნეული, ისო ნავე, მსაჯულთა, რუთი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევები დურთო ელ. დონანაშვილმა, თბილისი, 1981, გვ. 62.
3. “გეორგიკა”, I, 1961, გვ. 13, 16, 17.
4. მცხეთური ხელნაწერი (მეფეთა I, II, III, IV; ნეშტთა I, II; ეზრას I, II, III წიგნები), გამოსაცემად მოამზადა ელ. დონანაშვილმა, თბილისი, 1982, გვ. 258; იხ. Arabie Bible, Beirut, 1966/77.; Syrian Patriarchate, Damascus, 1979.
5. ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 187-188.
6. მცხეთური ხელნაწერი (ეკლესიასტე, სიბრძნე სოლომონისა, ქება ქებათა სოლომონისა, წინასწარმეტყველთა წიგნები – ესაია, იერემია, ბაქური, ეზეკიელი), გამოსაცემად მოამზადა ელ. დონანაშვილმა, თბილისი, 1985, გვ. 154.

7. ნ. ხაზარაძე, ბიბლია და მესხების უძველესი ისტორია, მესხეთა, ისტორია და თანამედროვეობა, ახალციხე, 2000, გვ. 10.
8. მცხეთური ხელნაწერი (წინასწარმეტყველთა წიგნები - ესაია, იერემია, ბაქური ეზეკიელი), გვ. 350-352.
9. მცხეთური ხელნაწერი, დასახ. ნაშრ. ვ. 340.
10. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბილისი, 1963, გვ.48.
11. "გეორგია", I, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, 1961, გვ. 34, 13.
12. "გეორგია", V, თბილისი, 1963, გვ. 3.
13. "გეორგია", VI, თბილისი 1966, გვ. 182.
14. "გეორგია", I, გვ. 271.
15. "გეორგია", I, გვ. 35.
16. "გეორგია", I, გვ. 221-222.
17. "გეორგია", V, გვ. 4.
18. "გეორგია", V, გვ. 182.
19. "გეორგია", I, გვ. 39-40.
20. "გეორგია" VI, გვ. 183-184.

§3. აღმოსავლეთი კაპადოკია ძვ. წ. IX-VII სს-ის ასურული
წერილობითი წყაროების მონაცემთა შექმნა

1. Г. А. Меликишвили, Наир-Урарту I, Тбилиси, 1954, с. 305.
2. იქვე, გვ. 82.
3. ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 38-58.

4. Г. А. Меликишвили, Наირი-ურარტუ, ს. 305.
5. АВИИУ, №10.
6. АВИИУ, №23.
7. АВИИУ, №38.
8. АВИИУ, №46.
9. АВИИУ, №53.
10. АВИИУ, №47.
11. ბ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 78.
12. АВИИУ, №68.
13. АВИИУ, №28.
14. Г. А. Меликишвили, Наირი-ურარტუ, ს. 243.
15. АВИИУ, №44.
16. იქვე, №44.
17. АВИИУ, №46.
18. АВИИУ, №49.
19. АВИИУ, №63.
20. АВИИУ, №59.
21. АВИИУ, №65.
22. АВИИУ, №68.
23. А. И. Иванчик, «Кимерийцы», Москва, 1996, с. 187-188.
24. АВИИУ, №68.
25. А. И. Иванчик, «Кимерийцы», с. 274-275.
26. АВИИУ, №22.
27. АВИИУ, №10.
28. АВИИУ, №28.
29. АВИИУ, №28.
30. АВИИУ, №44.
31. АВИИУ, №46.

32. АВИИУ, №68.
33. АВИИУ, №46.
34. АВИИУ, №47.
35. АВИИУ, №59.
36. АВИИУ №65.
37. А. И. Иванчик, «Кимерийцы», с. 208.
38. АВИИУ, №72.
39. АВИИУ, №44.
40. АВИИУ, №54.
41. Б. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, გვ. 95.
42. АВИИУ, №23.
43. АВИИУ, №41.
44. АВИИУ, №41.
45. АВИИУ, №42.
46. АВИИУ, №55.
47. АВИИУ, №54.
48. АВИИУ, №55.

§4. აღმოსავლეთი კაპადოკია ძვ. წ. VIII-VII სს. ურარტული ლურსმული
 წარწერების მიხედვით

1. Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, с. 151.
2. იქვე, გვ. 161.
3. Н. В. Арутюнян, Корпус Урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 508.

4. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, გვ. 276.
5. იქვე, გვ. 277.
6. Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 349.
7. Н. В. Арутюнян, Указ. соч. с. 82.
8. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 277.
9. Н. В. Арутюнян, Указ. соч. с. 257.
10. Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту (Далее ТУ), Ереван, 1985, с. 219-220.
11. Г. А. Меликишвили, УКН, с. 426-427, Н. В. Арутюнян, ТУ, с.62.
12. Б. Б. Пиотровский, Ванское Царство (Урарту), Москва, 1959, с. 31, 57. Н. В. Арутюнян, ТУ, с. 140-141. Г. А. Капанцян, Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948, с. 282.
13. Г. А. Меликишвили, УКН, с. 42; ასევე, Н. В. Арутюнян, ТУ, с. 42.; Г. А. Капанцян, Хайаса, с. 41.
14. Г. А. Капанцян, Указ. Соч. с. 41.
15. Г. А. Меликишвили, УКН, с. 442, ასევე, I. M. Diakonoff, S. M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden, 1981, p. 84; Н. В. Арутюнян, Корпус Урартских клинообразных надписей, с. 507.
16. Я. А. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 134.
17. Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, с. 251.
18. Н. В. Арутюнян, Указ. Соч. с. 257.
19. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 277.
20. Н. В. Арутюнян, Указ. соч. с. 518.
21. Г. А. Меликишвили, УКН, с. 146. ასევე, М. Astour, "Assur", 2/3. 1979, გვ. 4, შებ. 19; ასევე, Н. В. Арутюнян, ТУ, с. 79.
22. Giuseppe F. del Monte und J. Tischler, Die Orst-und Gewässeramen der hethitischen Texte, Bund 6, Wiesbaden, 1978, p. 183; ასევე, М. Astour.

23. Н. В. Арутюнян, Указ. соч. с. 257.
24. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 91.
25. ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 87, 91.
26. И. М. Дьяконов, Эпиграфика Востока, Москва, Ленинград, VI, 1952, с. 111-112, Г. А. Меликишвили, УКН, с. 429.
27. ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 90; ასევე, Н. В. Арутюнян, Биайнили (Урарту), Уруван, 1970, с. 323, შებ. 56.
28. M. Astour, "Assur", 2/3, გვ. 14-15.
29. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 292.
30. И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 2, №42,
31. АВИИУ, №43.
32. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 292.

§5. გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროების ისტორია იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების კონტექსტში

1. ნ. ხაზარაძე, ნაგებობების აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფები, (მასალები ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მცირე აზიის ქალაქების ისტორიისათვის), კრებულში: "ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში", თბილისი-ბათუმი, 2000, გვ. 32-35.
2. ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 17; C. K. Hansen and J. N. Postgate, The bronze to iron transition at Kilise Tepe, AnSt, 49, London, Ankara, 1999, p. 111.
3. J. D. Hawkins, The lower part of the Meharde stele, AnSt, 38; 1988, p.189-190.

4. M. Kalaç and J. D. Hawkins, The hieroglyphic luwian rock-inscription of Malpınar, *AnSt*, 39, 1989, p. 107-111.
5. J. D. Hawkins, The Kululu lead strips economic documents in hieroglyphic luwian, *AnSt*, 37, 1987, p. 135-162.
6. P. Meriggi, *Manuale Di Eteo Geroglifico, Testi-2aE3a Serie*, Roma, 1975, №102, 103.
7. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №97, 98, 103, 104, 109, 113, 114.
8. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №108, 107.
9. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №97.
10. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №117; M. Vieyra, *Hittite Art*, 1955, p. 65.
11. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №122, 99.
12. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №122, 124.
13. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №128, 129, 130, 131.
14. M. Kalaç and J. D. Hawkins, The hieroglyphic luwian rock-inscription of Malpınar, *AnSt*, 39, p. 107.
15. იხ. იქვე, გვ. 109.
16. *АВШУ, ВДИ*, 2, 1951, с.288.
17. *АВШУ*, с. 288.
18. J. D. Hawkins and M. Kalaç, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 112.
19. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, №122.
20. J. D. Hawkins and M. Kalaç, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 107.
21. იქვე, გვ. 109.
22. P. Meriggi, *Manuale Di Eteo Geroglifico*, იხ. რუკა.
23. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.*, *Testi-1a Serie*, Roma 1967, №32, 33.
24. ნ. ხაზარაძე, გვიანხეტური ხანის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ანთროპონიმისათვის, *ონომასტიკა I*, თბილისი, 1987, გვ. 365-366.
25. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.* *Testi 2a E3a Serie*, №145
26. P. Meriggi, *დასახ. ნაშრ.* *Testi 1a Serie*, №32, 33.

27. A. S. Crespin, *Between Phrygia and Cilicia: the Porsuk area at the beginning of the iron age*, AnSt, 49, 1999, p. 69.
28. ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, გვ. 44; AnSt, 29, 1979, გვ. 164.
29. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. Testi-2aE3a Serie, №25, 30.
30. АВИИУ, №44, ВДИ, 2, 1951, с.315.
31. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. №30.
32. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. Testi-1a Serie, №25.
33. АВИИУ, №178, с.318.
34. ნ. ხაზარაძე, გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ანთროპონიმისათვის, ონომასტიკა I, გვ. 365.
35. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. Testi-1a Serie, №1, 7, 18, 27, 30; Testi-2aE3a №32, 67, 78; Testi-1a Serie, №31, Testi-2aE3a №29, 32.
36. ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 367-368.
37. ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, გვ. 19; P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. Testi-1a Serie, №31.
38. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. Testi-1a Serie, №17, 18, 27.
39. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. Testi-2aE3a Serie, №29.
40. J. D. Hawkins, The Kululu lead strips economic documents in hieroglyphic luwian, AnSt, 37, 1987.
41. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. Testi-1a Serie, №30.
42. J. D. Hawkins, დასახ. ნაშრ. AnSt, 37, p. 140.
43. P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. IIIa Serie, Testi: antichi, №12, 16, 17; J. D. Hawkins, Some historical problems of the hieroglyphic luwian inscriptions, AnSt, XXIX, 1979, p. 157-160.

44. იხ. დაწვრილებით, ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 106-125; P. Meriggi, დასახ. ნაშრ. IIIa Serie: Testi antichi, №12, 16.
45. ნ. ხაზარაძე, ნაგებობების აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფები, გვ. 33.

§6. გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროები არქეოლოგიური
გათხრების შუქზე

1. D. H. French, Excavations at Can Hasan, AnSt, Vol XV, 1965, p. 86.
2. G. K. Sams, Phrygian painted animals: Anatolian Orientalizing Art, AnSt, Vol XXIV, 1974, p. 169-180.
3. Sedat Alp, Eine Sphinxvase aus Karahöyük Bei Konya, Anadolu, XXI, Ankara, 1987, p. 9-11.
4. AJA, Vol 98, №4, 1994, p. 782.
5. H. Bahar, The Konya region in the Iron Age and its relations with Cilicia, AnSt, vol 49, p. 1.
6. AnSt, vol 49, დასახ. ნაშრ. p. 7.
7. AJA, vol 73, №2, p. 213-214; AnSt, XIX, 1969, p. 11.
8. Summary of Archaeological work in Turkey, AnSt, vol IV, 1954, p. 19; AnSt, vol VIII, 1958, p. 25; AnSt, vol XI, 1961, p. 18.
9. Matcheld J. Mellink, Archaeology in Asia Minor, AJA, vol 72, №2, 1968, p. 135; AJA, vol 74, №2, 1970, p. 166-167; ნ. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 26-27.
10. AnSt, vol XIX, 1969, p. 11; AnSt, vol XX, 1970, p. 13; vol XXI, 1971, p. 23; vol XXII, 1972, p. 55; vol XXVII, 1977, p. 53; vol 49, 1999, p. 62.

11. AnSt, volXXII, p. 64; AnSt, volXXIII, 1973, p. 67; AnSt, vol XXV, 1975, p. 50.
12. AnSt, vol XXXIII, 1983, p. 259.
13. AJA, vol 81, №3, 1977, p. 300; AJA, vol 87, №4, 1983, p. 435; AJA, vol 85, №4 1981, p. 470; AJA, vol 83, №3, 1979, p. 337.
14. AJA, vol 88, №4 1984, p. 452.
15. Anadolu, XXI, 1978/1980, Ankara, 1987, p. 206.
16. T. Watkins, Excavations at Pinarbaşı, Anatolian Archaeology, vol 1, 1995, p. 10; P. E. McGovern, Science in Archaeology. A Review. H. Hongo, R. Meadow, Faunal analysis with a focus on Anatolian, AJA, vol 99, 1, 1995, p. 99.
17. Recent Archaeological Research in Turkey, AnSt, volXXIV, 1974, p. 33; AnSt, vol XXXII, 1982, p. 16; vol XXXV, 1985, p. 188; vol XXXVII, 1987, p. 184; AJA, vol73, 2, 1969, p. 213.
18. А. И. Иванчик, К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерийцев, ВДИ, 3,(210), 1994, Москва,с.151-159.
19. P. Meriggi, Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi – 2aE3a Serie. Roma, 1975, №105, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117; H. Hellenkemper, J. Wagner, A late Hittite rock-relief on the river Karasu, AnSt, XXVII, 1977, p. 169.
20. AnSt, XXXIX, 1989, p. 7; AnSt, XL, 1990, p. 110.
21. Matcheld J. Mellink, Archaeology in Asia Minor, AJA, vol 88, №4, 1984, p. 448; AJA, vol 95, №1, 1991, p. 135.
22. AJA, vol89, №4, 1985, p. 554.
23. AJA, vol 64, №1, 1960, p. 64; AJA, vol 83, №3, 1979, p. 342; AnSt, XXVII, p. 170.
24. AnSt, XVI, 1966, p. 39-40.

თავი II. გვიანხეობური ხანის დიდი კავალოკიის სამეფო-
სამთავროთა პოლიტიკური ისტორიიდან

6. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 72.
- AVИИУ, ВДИ, 2, 1951, с.274-278.
- ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბილისი, 1988, გვ. 316.
- AVИИУ, ВДИ, 2, с. 286-288.
- 6. ხაზარაძე, აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 85; იხ. AVИИУ, с. 297-299.
- Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, с. 151-161. იხ. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, გვ. 276; Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с.257-277.
7. AVИИУ, ВДИ, 2, с. 311-315. იხ. 6. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 86; ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 292. Г. А. Меликишвили, Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с.274.
8. 6. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 86.
9. AVИИУ, ВДИ, 2, с.318-319; ВДИ, 3, 1951, с. 209-211.
10. 6. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, გვ. 78.
11. AVИИУ, ВДИ, 3, с.215, იხ. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბილისი, 1988, გვ. 324.
12. AVИИУ, с.213.
13. А. И. Иванчик, Киммерийцы, Москва, 1996, с. 164.
14. AVИИУ, с.216, 229, 236, 240.
15. А. И. Иванчик, Киммерийцы, с. 275.

16. Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, III, 1954, с.364. А. И. Иванчик, указ. соч., с. 72.
17. А. И. Иванчик, указ. соч. с. 98-99.

**თავი III. გვიანხეთური ხანის დიდი კაკაღოკიის სამეფო-
სამთავროთა პანთეონის ისტორიისათვის**

1. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984, გვ. 113-114; Macqueen J. D. Hittian mythology and Hittite monarchy AnSt, vol IX, 1959, p. 178.
2. Meriggi P. Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi 1a Serie, Roma, 1967, №30; Testi-2a E 3a Serie, Roma, 1975, №122; III Serie Testi antichi, № 12.
3. Meriggi P. დასახ. ნაშრ., Tersti -1a Serie, P.15, 58.
4. Şahin M. , Neue Beobachtungen zum Felsrelief von Ivriz/Konya, AnSt, vol 49, 1999, p. 176.
5. ხაზარაძე ნ. TRH-(თარხუნთი)-გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი დეოთეა, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXIV, თბილისი, 2001, გვ. 60; Meriggi P., დასახ. ნაშრ., №30.
6. AnSt, vol 49, p. 166.
7. Barnett R. D., Beiträge zur Atertumstunde Dionysos, 1ST Mitt 38, 1988, p. 179-187; იხ. AnSt, vol 49, p. 165-170.
8. Şahin M. , დასახ. ნაშრ., გვ. 168.
9. Gurney O. R., Some Aspects of Hittite Religion, Oxford, 1977, p. 31
10. Petrie W. M. F. , Tools and Weapons, London, 1917, p. 46.
11. რუხაძე ჯ., ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1976, გვ. 143, 160, 164; Берадзе Н., Очерки по агроэтнографии Грузии, Тбилиси, 1982, с. 153, 161.

12. უმიკაშვილი პ., ხალხური სიტყვიერება, ნაწილი პირველი, ტფილისი, 1937, გვ. 332.
13. იქვე, გვ. 333.
14. აფაქიძე ა., ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1940, გვ. 63-69; Куфтин Б. А., К вопросу о древнейших корнях Грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-В. თბილისი, 1944; ბოხოჩაძე ა., მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბილისი, 1963, გვ. 51.
15. Şahin M., დასახ. ნაშრ., გვ. 176.
16. იქვე, გვ. 174.
17. Hawkins J. D., Kuzi-Teşub and the "Great Kings" of Karkamiş, AnSt, vol 38, 1988, p. 109.
18. Şahin M., დასახ. ნაშრ., გვ. 172.
19. Petrie W. M. F. დასახ. ნაშრ., გვ. 36.
20. გიორგაძე გ., ათასი ღვთაების ქვეყანა, თბილისი, 1988, იხ. სურათი XXIV.
21. ხაზარაძე ნ., ძველანატოლიურ სამყაროსთან ქართველთა ეთნოკულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, ქართველური მემკვიდრეობა, ქუთაისი, 2002, გვ. 251.
22. ხაზარაძე ნ., დასახ. ნაშრ., გვ. 258.
23. Meriggi P., Manuale Di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi 2a E3a Serie, 114. 122. 123.
24. Meriggi P., დასახ. ნაშრ., Partell: Testi 1a Serie, p. 102, 107, 131; Testi-2a E 3a Serie, p. 32, 37, 46, 50, 54, 55, 58, 59, 68.
25. Meriggi P., Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962, p. 102; ხაზარაძე ნ., TRH (თარხუნთი)-გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაება, მასალები..., გვ. 56.

26. Meriggi P., *Manuale...*, Testi 1a Serie, p. 107.
27. იქვე, გვ. 131.
28. Meriggi P., Testi 2a E 3a Serie, p. 32, 37, 59.
29. Meriggi P., Testi 2a E 3a Serie, p. 51, 53, 54.
30. ხაზარაძე ნ., გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ანთროპონიმიკისათვის, *ონომასტიკა*, I, თბილისი, 1987, გვ. 366; Meriggi P., *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, p. 102, 103, 175.
31. Vieyra M. *Hittite Art*, London, 1955, p. 65.
32. Meriggi P., *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, p. 179.
33. Wagner J. Hellenkemper H., A late Hittite rock-relief on the river Karasu, *AnSt.*, vol XXVII, 1977, p. 169, 170, 172.
34. გიორგაძე გ., *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 141.
35. Wagner J. Hellenkemper H., A late Hittite rock-relief on the river Karasu, *AnSt.*, vol XXVII, p. 173.
36. Meriggi P., *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, p. 49.
37. ვირსალაძე ე., ქართული სამონადირო ეპოსი, თბილისი, 1964, გვ. 29; სურგულაძე ი., მითოსი, კულტი, რიტუალი საქართველოში, თბილისი, 2003, გვ. 22.
38. იქვე, გვ. 29.
39. იქვე, გვ. 32.
40. Meriggi P., *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, p. 122; Houwink Ten Cate, *The Luwian Population Groups of Licia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*, 1963, p. 125, 127, 136; ხაზარაძე ნ., აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 23.
41. Meriggi P., *Manuale Di Eteo Geroglifico*, Partell: Testi 1a Serie, p. 48, 53, 55, 100, 115 da sxva.

42. Иванов В. В. , Кубаба, Мифологический словарь, Москва, 1990, с. 295; იხ. დაწერილებით, ხაზარაძე ნ., ბახსოლიანი ნ., ქუბაბა (^PKubaba) გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ მცირე აზიის ქალღმერთი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XV, თბილისი, 2005, გვ. 312-317.
43. Dalley S., Senacherib and Tarsus, AnSt, vol 49, p. 75.
44. ხაზარაძე ნ., გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ანთროპონიმიკისათვის, ონომასტიკა I, გვ. 369.
45. Герни О. Р., Хетты, Москва, 1987, с. 130.
46. Hawkins J. D., Kubaba at Karkamiš and elsewhere, AnSt, vol XXXI, 1981, p. 169, 172.
47. Dalley S., დასახ. ნაშრ., გვ. 74.
48. ხაზარაძე ნ. TRH (თარხუნთი)-გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაება, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXIV, გვ. 58.
49. Meriggi P. დასახ. ნაშრ., Parte II: Testi Ia Serie, №25, 26, 30.
50. Mellink M. J. Archaeology in Anatolia, AJA, vol 89, №4 1985, p. 554.

АВИИУ - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту.

ВДИ - Вестник Древней истории, Москва.

AJA - American Journal of Archaeology, Baltimore.

AnSt - Anatolian Studies, London, Ankara.

ARAB – D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, 1-11, Chicago
1926-1927.

სადისერტაციო ნაშრომში გამოყენებული პირველწყაროები
და ლიტერატურა

1. აფაქიძე ა., ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1940.
2. ბოხოჩაძე ა., მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბილისი, 1963.
3. "გეორგიკა", I, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1961.
4. "გეორგიკა", V, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1963.
5. "გეორგიკა" VI, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1966.
6. გიორგაძე გ., ათასი ღვთაების ქვეყანა, თბილისი, 1988.
7. გიორგაძე გ., ხეთური და ასურული ღურსმული ტექსტების ქასკების (ქაშქების) და აბეშლაელების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000.
8. ვირსალაძე ე., ქართული სამონადირო ეპოსი, თბილისი, 1964.
9. მცხეთური ხელნაწერი (მოსეს ხუთწიგნეული, ისო ნავე, მსაჯულთა, რუთი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ელ. დოჩანაშვილმა, თბილისი, 1981.
10. მცხეთური ხელნაწერხ (მეფეთა I, II, III, IV; ნეშტთა I, II; ეზრას I, II, III წიგნები), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ელ. დოჩანაშვილმა, თბილისი, 1982.
11. მცხეთური ხელნაწერი (ეკლესიასტე, სიბრძნე სოლომონისა, ქება ქებათა სოლომონისა, წინასწარმეტყველთა წიგნები- ესაია, იერემია, ბაქური, ეზეკიელი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ელ. დოჩანაშვილმა, თბილისი, 1985.

12. რამიშვილი პ., ძველასურელ ვაჭართა საქმიანობის ამსახველი "კაპადოკიური" ფირფიტები ქიულთეფუქანესიდან, კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული, X, თბილისი, 2001.
13. რუხაძე ჯ., ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1976.
14. სურგულაძე ი., მითოსი, კულტი, რიტუალი საქართველოში, თბილისი, 2003.
15. უმიკაშვილი პ., ხალხური სიტყვიერება, ნაწილი პირველი, ტფილისი, 1937.
16. ყაუხჩიშვილი თ., ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბილისი, 1963.
17. ყაუხჩიშვილი თ., პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1960.
18. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბილისი, 1988.
19. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990.
20. ხაზარაძე ნ., აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978.
21. ხაზარაძე ნ., ბიბლია და მესხების უძველესი ისტორია, მესხეთი, ისტორია და თანამედროვეობა, ახალციხე, 2000.
22. ხაზარაძე ნ., გვიანხეთური ხანის აღმოსავლეთ კაპადოკიის ანთროპონიმიკისათვის, ონომასტიკა, I, თბილისი, 1987.
23. ხაზარაძე ნ., თაბალის ქვეყნის ადგილმდებარეობისათვის, "ძველი ისტორიის საკითხები", III, თბილისი, 1970.
24. ხაზარაძე ნ., ^PTRH (თარხუნთი) - გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაება, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXIV, თბილისი, 2001.

25. ხაზარაძე ნ., ნაგებობების აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფები. “ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში”. თბილისი-ბათუმი, 2000.
26. ხაზარაძე ნ., სამხრეთ-აღმოსავლეთ მცირე აზიის ისტორიული გეოგრაფიიდან, “კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები”, თბილისი, 1966.
27. ხაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი, 1984.
28. ხაზარაძე ნ., ძველანატოლიურ სამყაროსთან ქართველთა ეთნო-კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, ქართველური მემკვიდრეობა, ქუთაისი, 2002.
29. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1951.
30. Арутюнян Н. В. Корпус Урартских клирообразных надписей, Ереван, 2001.
31. Арутюнян Н. В. Биайнили (Урарту), Ереван, 1970.
32. Арутюнян Н. В. Топонимика Урарту, Ереван, 1985.
33. Брегадзе Н., Очерки по агроэтнографии Грузии, Тбилиси, 1982.
34. Гери О. Р., Хетты, Москва, 1987.
35. Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (Далее АВИИУ), ВДИ, Москва, 2(36), 1951.
36. Дьяконов И. М., АВИИУ, ВДИ, 3(37), Москва, 1951.
37. Дьяконов И. М., Эпиграфика Востока, Москва, Ленинград, VI, 1952.
38. Иванов В. В., Кубаба, Мифологический словарь, Москва, 1990.
39. Иванчик А. И. К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерийцев, ВДИ, 3(210), Москва, 1994.
40. Иванчик А. И., Киммерийцы, Москва, 1996.
41. Капарцян Г. А., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.

42. Куфтин Б. А., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, საქ. საბ. მეზეუმის მოამბე, XIV-ბ. თბილისი, 1944.
43. Латышев В. В., Известия Древних Писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1 (XIX), 1947.
44. Латышев В. В. указ. соч., ВДИ, 2(XX), 1947.
45. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 3(XXI), 1947.
46. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 4(XXII), 1947.
47. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 1(XXIII), 1948.
48. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 2(XXIV), 1948.
49. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 3(XXV), 1948.
50. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 4(XXVI), 1948.
51. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 1(XXVII), 1949.
52. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 2(XXVIII), 1949.
53. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 3(XXIX), 1949.
54. Латышев В. В., указ. соч., ВДИ, 4(XXX), 1949.
55. Манандян Я. А., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956.
56. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.
57. Меликишвили Г. А., Наир-Урарту, I, Тбидиси, 1954.
58. Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
59. Пиотровский Б. Б., Ванское Царство (Урарту), Москва, 1959.
60. Советская историческая энциклопедия, 6, Москва, 1965.
61. Энциклопедический словарь, XIV, С-Петербург, 1895.
62. Alp S. Eine Sphinxvase aus Karahöyük Bei Konya, Anadolu, XXI, Ankara, 1987.
63. Arabie Bible, Beirut, 1966/77.
64. Astour M., "Assur", 2/3, London, 1979.
65. Bahar H., The Konya region in the Iron Age and its relation with Cilicia. AnSt vol 49, 1999.

66. Blaylock S. R., French D. H., Summers G. D., *The Adiyaman Survey: an interim report*, AnSt, vol XV, 1965.
67. Brockhaus Enzyklopadie, Wiesbaden, 9, 1970.
68. Crespin A. S., *Between Phrygia and Cilicia: The Porsuk area at the beginning of the iron age*, AnSt, vol 49, 1999.
69. Dalley S., *Sennacherib and Tarsus*, AnSt, vol 49, 1999.
70. Delaporte J., *Malatya*, Paris, 1940.
71. Del Monte G. F., Tischler J., *Die Orst-und Gewässeramen der hethitischen Texte*, Bund 6, Wiesbaden, 1978.
72. Diakonoff I. M., S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden, 1981.
73. *Enciclopedia Italiana*, VII, Roma, 1949.
74. French D. H., *Excavations at Can Hasan*, AnSt, vol XV, 1965.
75. Garstang J., Gurney O. R., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959.
76. *Grand Larousse encyclopedique*, 2, 1960.
77. Gurney O. R., *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford, 1977.
78. Gilingiroğlu A., French D. H., Roller L. E., *Anatolian Iron Ages*, AJA. vol 98. №4, 1994.
79. Hansen C. K., Postgate J. N., *The bronze to iron age transition at Kilise Tepe*. AnSt, vol 49, 1999.
80. Hawkins J. D., *Kubaba at Karkamiš and elsewhere*, AnSt, volXXXI, 1981.
81. Hawkins J. D., *Kuzi-Tešub and the "Great Kings" of Karkamiš*, AnSt, vol XXXVIII, 1988.
82. Hawkins J. D., *The lower part of the Meharde stele*, AnSt, vol XXXVIII, 1988.
83. Hawkins J. D., *The Kululu lead strips economic documents in hieroglyphic luwian*, AnSt, vol XXXVII, 1987.
84. Hawkins J. D., *Some Historical Problems of the Hieroglyphic luwian Inscriptions*, AnSt, vol XXIX, 1979.

85. Hellenkemper H., Wagner J. D, A late Hittite rock-relief on the river Karasu, *AnSt*, vol XXVII, 1977.
86. Kalaç M., Hawkins J. D., The hieroglyphic luwian rock-inscription of Malpınar, *AnSt*, vol XXXIX, 1989.
87. Kent R. G., *Old Persian*, New Haven, 1953.
88. Kiepert H., *Lenrbuch der Alten Geographie: Klein Asien*. Cramer description of Asia Minor, vol 2, Oxford, 1832.
89. *La Grande Encyclopedie*, Larousse, vol 4, 1972.
90. Macqueen D., Hattian mythology and Hittite monarchy, *AnSt*, vol IX, 1959.
91. McGovern P. E., *Science in Archaeology: A Review* Hongo H., Meadow R. H., faunal Analysis with a Focus on Anatolia, *AJA*, vol 99, №1, 1995.
92. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 59, №3, 1955.
93. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 72, №2, 1968.
94. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 73, №2, 1969.
95. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 62, №1, 1958.
96. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 64, №1, 1960.
97. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 74, №2, 1970.
98. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 78, №2, 1974.
99. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 81, №3, 1977.
100. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 83, №3, 1979.
101. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 85, №4, 1981.
102. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 86, №4, 1982.
103. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 87, №4, 1983.
104. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 88, №4, 1984.
105. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 89, №4, 1985.
106. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 92, №1, 1988.
107. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 93, №1, 1989.
108. Mellink, M. J., *Archaeology in Asia Minor*, *AJA*, vol 94, №1, 1990.

109. Mellink M. J., *Archaeology in Asia Minor*, AJA, vol 95, №1, 1999.
110. Meriggi P., *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, Wiesbaden, 1962.
111. Meriggi P. *Manuale Di Eteo Geroglifico*, Parte II: Testi-1a Serie, Roma, 1967.
112. Meriggi P., *Manuale Di Eteo Geroglyfici*, Parte II: Testi 2a E3a Serie, Roma, 1975.
113. Petrie F. W. M., *Tools and Weapons*, London, 1917.
114. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XVI, 1966.
115. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XIX, 1969.
116. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XX, 1970.
117. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXI, 1971.
118. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXII, 1972.
119. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXIII, 1973.
120. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXIV, 1974.
121. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXV, 1975.
122. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXXII, 1982.
123. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXXIII, 1983.
124. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXXV, 1985.
125. *Recent Archaeological Research in Turkey*, AnSt, vol XXXVII, 1987.
126. Sams G. K., *Phrygian painted animals: Anatolian Orientalizing Art*, AnSt, vol XXIV, 1974.
127. Şahin M., *Neue Beobachtungen zum Felsrelief von Ivriç/Konya*, AnSt, vol 49, 1999.
128. *Summary of Archaeological work in Turkey*, AnSt, vol IV, 1954.
129. *Summary of Archaeological work in Turkey*, AnSt, vol VIII, 1958.
130. *Summary of Archaeological work in Turkey*, AnSt, vol XI, 1961.
131. *Syrian Patriarchate, Damascus*, 1979.
132. *The New Encyclopædia Britannica* (in 30 volumes), *Micropædia*, vol II, 1979.
133. Vieyra M., *Hittite Art*, London, 1955.
134. Watkins T., *Excavations at Pınarbaşı, Anatolian Archaeology*, Ankara, vol I, 1995.